KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXVII. évf. *1902. Január—Február.* *1-ső füzet.*

A vallások története.

Az „Actes du Premier Congrès International d' Histoire des Religions Paris 1900“ első része megjelent, mely az összes üléseken (séances générales) tartott felolvasásokat tartalmazza.[1] Mindenekelőtt a congressus szervező tisztviselőinek s a szervező bizottság tagjainak névsora áll, ezt az ezen congressusra figyelmeztető körlevél követi, aztán a congressus szabályzata következik, ezután a különböző államok szerint azok nevei soroltatnak fel, kik a congressussal részint megjelenésük, részint ülésein tartott szabad előadásaik vagy felolvasásaik által szorosabb érintkezésbe léptek, ilyenek hazánkból Bacher, a rabbi seminarium tanára, Goldziher Ignácz s Vámbéry Ármin egyetemi tanárok. Majd a megválasztott tisztviselők névsora következik (bureau du congrès) s a névsorokat bezárja a congressus összes tagjainak névlajstroma.

Ezek után az összes gyűlésekről való jelentések, a fogadások és ünnepségek leirása s az osztály gyűlésekről szóló jelentések következnek. A kötet tartalmának többi tárgya sorrend szerint: 1. Müller Miksa levele. 2. Reville Albert megnyitó beszédje. 3. Bonet-Maury a közoktatásügyi ministerium kiküldöttjének üdvözlő beszéde. 4. A. De Gubernatis beszédje a vallások történetének jövőjéről. 5. Senart „Buddhismus és Yoga“ cz. értekezése. 6. Sabatier A. „a bibliai kritika és a vallások története“. 7. Goldziher Ignácz „Islamismus és Parsismus. 8. Goblet d' Alviella „a vallás és erkölcs közt létező történelmi kapocs“. 9. Réville János „a vallások történelme tanitásának jelenlegi folyamata“. 10. Marillier „a folk-lore és a vallások tudománya“. 11. Fournier de Flaix „a vallások statistikája a XIX. évszáz végén“ cz. értekezéseik. 12. Carrol Bonney „a chicagoi valláscongressus történeti leirása“ cz. előadása, melylyel a szóban forgó könyv bevégződik.

[1] Paris Ernest Leroux, éditeur, 1901.

Müller Miksa a congressus elnökéhez intézett levelében magas korára való tekintettel kimenti távollétét. Levelében nagy súlyt fektet a vallástudomány történeti jellegére. Erre nézve Müller teljesen egyezik Réville-el, mindkettőjük munkája *elejétől fogva történeti volt*; a vallások össszehasonlitó tanulmánya csak is történeti alapon épülhet, ez okból kezdte Müller ide tartozó tanulmányai sorát a Rig-Veda *editio-princeps*-ével, mint az indogermán népek vallásos életének legrégibb, legtisztább s közvetlenebb forrásmunkájával. Müller hibáztatja az angol s amerikai nyelvszokást, mely szerint összehasonlitó vallásról s mythologiáról beszélnek, ez épp oly hibás, mintha összehasonlitott vagy összehasonlitó nyelvekről volna szó összehasonlitó nyelvtan helyett, vagy összehasonlitó tetemekről beszélnénk összehasonlitó anatomia helyett. A helyes kifejezés: összehasonlitó theologia, de ennél még jobb elnevezés „vallások története“, vagy „vallások történeti összehasonlitása“. „Összehasonlitó vallás“ a magyarban is helytelen elnevezés lenne, mert a vallás egymagában mit hasonlítson össze és mihez hasonlittassék? ezenkivül az illető tudomány tárgya igy kifejezve alanyképpen szerepelne. Levele folytatásában azt irja Müller, hogy már is átment a mivelteк köztudatába azon tény igazsága, hogy a ki csak egy vallást ismer, egyet sem ismer. Ez állitás közelebbi meghatározás nélkül nem olyan, melyhez kétség ne férne. Hivatkozhatott volna itt a jeles nyelvész egy ezzel teljesen megegyező nyelvészeti tényre is, a mely szerint a ki csak egy nyelvet tud, tudományosan egyet sem tud, mert valamely vallás és valamely nyelv sajátságai csak úgy tünnek fel, ha egy más vallással, illetve nyelvvel hasonlittatnak össze, melyben azok a sajátságok vagy egyáltalában nem fordulnak elő, vagy, ha megvannak, legalább másképen vannak; az álbániainak névszóik articulusának hátratétele nem tűnik fel, de ez a jelenség ugyancsak feltűnik a görög előtt, ha az ilyenekre figyelmezni tud, mert az ő nyelvében az articulus a névszónak elébe tétetik. Hanem azért az, a mit Müller M. nem mond, pedig ide tartozó dolog, szintén köztudomásu tény, t. i. annak igazsága, hogy a ki csak egy vallást ismer, attól jobban lehet áthatva, mintha azonkivül akárhány vallást ismerne, s az egy nyelvet beszélő annak szókincsét s alakgazdagságát gyakorlatilag jobban ismerheti, mint a sok nyelvet beszélő, de a mit nem ismer, ha csak egy nyelvet tud, az a nyelvalakot kitevő részek jelentősége, azoknak a szótőre s egymásra gyakorolt hangtani s értelmileg gyakorolt befolyása. A vallás épp úgy

különbözik a vallás tudománytól, mint a nyelv a nyelvészettől; az előbbi gyakorlat, az utóbbi elmélet, az élő vallásnak az élő nyelv felel meg, mig a vallástudomány épp úgy, mint a nyelvészet, abstractio. Végül azt irja Müller M. szóban forgó levelében, hogy a vallásnak nincs szüksége se templomokra, se papokra s hogy az a szegény számojéd asszony, a ki korán reggel kilép sátrából s meghajlik a felkelő nap előtt s igy szól hozzá: „a mikor felkelsz, én is felkelek ágyamból, s a mikor lenyugszol, én is alvásra hajtom fejemet", a vallásos érzéssel épp úgy felruházott, mint az az öreg szerecsen Afrika nyugati partján, a ki fetisse (*feïtiças*) előtt imádkozik, a melylyel valamely ünnepélyes alkalommal ajándékoztatott meg s a melyhez előbb nem imádkozott, vagy mint a veresbőrü czölöpje előtt, a melyre ősei *totem*-je vagy neve van kifestve, vagy bárki más. A vallás ezek egyikénél sem szűkölködik. De hit és hit közt, vallás és vallás közt felettébb nagy a különbség! Pál igy ir Timotheushoz második levelében: „a haszontalan dolgok felől való kiáltásokat megtiltsad" (2, 16.) s a Példabeszédek XIV. részének 15. versében e szavakat olvassuk: „A bolond hiszen minden dolognak stb". Ez azonban lényegileg nem czáfolja meg Müller M. tételét. A vallások értéke épp annyira különböző, mint a számok értéke a végtelen kevéstől a végtelen sok fogalmáig.

Réville Albert elnöki megnyitó beszéde nagy jelentőséggel bir. Azon kezdi, hogy a vallások története az emberiség átalános történetének egyik ága. Minden élő lénynek két inditó oka, rugója van, az egyik az élet, a másik a boldogság indoka; az élőlény élni akar s boldogan akar élni. A boldogságról a fogalmak különbözők, mindenki a maga vágyai szerint akar boldogulni s lehet, hogy a mit az egyik boldogságnak tart, az a másik szemében mint annak ellenkezője tünik fel. Ha az ember e két indok felett mélyebben elmélkedik, észre fogja venni, hogy ez a kettő voltaképpen egy; a valódi s képzelt boldogságnak minden változékossága utoljára is az élet hatályosságára szolgál s a boldogság az értelmi s anyagi erőknek gyakorlásában, felhasználásában áll: mind az, a mi ezek működését fokozza, a boldogságot gyarapitja s ellenkezőleg ezen működés mindennemü megakadályoztatása a boldogságot csökkenti. Ennélfogva a legnagyobb boldogság abban áll, ha valaki azon czél elérésére munkás, mely őt legjobban vonzza s leginkább gyönyörködteti, tehát a boldogság a hatályosult életről való öntudatban rejlik. A képzelt boldogság végzetes csalódás lehet, de azért ez

sem más, mint az egyéni élet hatályosulására való törekedés. A legtisztább boldogság az, melyet az ember az önzés legyőzésével kötelességei teljesitésében ér el, de igen tiszta boldogság rejlik a műélvezetben is, a mely által az egyéni élet gyarapodik, sőt ha mondani lehet, megkettőztetik. Mi a történelem? Ez az emberiség nagy drámájának előadása, egy ezer különböző felvonásu dráma előadása, a melyben a vigjáték a szomorujátékkal szünetlenül összevegyül, a mely minduntalan reánk vonatkozni látszik s mintha azt mondaná *Tua res agitur!* „rólad van szó". A történetről szólva szépen mondja Reville, hogy tanulmánya az élet hatályositására, tehát közvetve a boldogság elnyerésére szolgál, mert általa egyéni életünket megbővitjük, gyarapitjuk rég elmúlt idők és eltünt nemzetségek izgalmaival, örömeivel, félelmeivel; mintha ujból élnők a múlt időket, sőt bizonyos határok közt, melyeket az okosság von meg, a történet világánál bepillanthatunk a jövendő homályába is s azokra, miket titkos mélységei eltakarnak. A jelenkor felettébb kedvez a történelmi tanulmányoknak; úgy az egyes tudományokat, mint művészeteket szeretjük történelmi szempontokból kiindulva geneticus fejlődésük változati fokai szerint tárgyalni, így a mértan és számtan, az orvosi tudomány, a csillagászat története stb. mind igen vonzó tárgyak a XIX. évszáz végszakának mivelt olvasó közönségére nézt. A kiállitásokon, legyenek azok hazaiak vagy nemzetköziek, általánosan szólva a retrospektiv kiállitás bir a legnagyobb vonzó erővel a nagyközönségre. A modern művészetben a a historiai mozzanat szem előtt tartandó; szeretjük, hogy épületeink valamelyes történeti styl szerint épültek legyenek, hogy butorzatunk bizonyos stylben készült legyen, így p. o. gótszerüen. A nagy történelmi egész mivelésére egyes ember nem vállalkozhatik, ha valahol, úgy ezen a téren csakis a különleges munka vezethet czélra. E szükségessé vált különleges munkára való tekintettel s a jelenkor történetmivelő irányzatának megfelelőleg fejlődött ki a vallások története valóságos tudománynyá, mely immár méltóan sorakozik a többi tudományághoz s a párizsi világkiállitás a XIX. évszáz végén nagyon hiányos lett volna, ha ez az új tudomány ezen képviseletlenül maradt volna. Voltak már a régibb időkben is olyanok, kik a vallások történetével foglalkoztak, de a módszeres tárgyalás a XIX. évszáz előtt teljesen hiányzott, s nem foglalkoztak vele csupán magáért, hanem mindig valamely rajta kivül álló czélért, lett légyen az politikai, egyházi, felekezeti vagy

bármely más lényegileg vele össze nem függő czélzat, és az ilyen munkák nagyon hézagosak voltak s tudományos érték nélkül szűkülködők. Azonban e kezdeményezők munkáját nem szabad nagyon lenéznünk, mert a vallástörténet ezzel kezdődik. Bellarminus Róbertnek (szül. 1542-ben Monte-Pulciano-ban) *opus controversiarum* s *de Scriptoribus Ecclesiasticis* czimü művei, Bossuet *Discours sur l' Histoire universelle* czimü műve s czáfolóinak iratai most is figyelemre méltók. Mind ezen munkák szerzői nem is gyanitották, hogy a historiai szempont elfogadása minő nagy változatot fog létre hozni ezen a téren s hogy a vallástörténet egy későbbi változati fokon nem fogja a vallást csupán csak egy bizonyos alakulása szerint tárgyalni, mint egy népfajnak vagy egy hitfelekezetnek kiváltságát, szabadalmát, hanem mint az emberiség egy nagy tényét, mely évszázados evolutiójához bensőképpen füződik s vele összeelegyedik és annyira lényeges az emberfajok és népek összéletében, hogy az, ki mai időben az emberiség e nagy tényét nem ismeri, meg nem értheti a népek életerejének mozdulati tüneteit, ama mozgató erőket, melyek a népeket czéljaik felé hajtják, felforgatják, veszélybe döntik, egyesitik vagy szétválasztják, meggyengitik vagy ujjáteremtik. A vallások történetéről irt régibb munkák feltünő hézagosságát eléggé kimagyarázza az akkori idők geographiai, ethnographiai s nyelvészeti ismereteinek fogyatékos volta. A földrajzi látkör ugyan a keresztes háboruk s a XV. évszáz felfedező hajózásai óta mind távolabbra határoltatott, mindazonáltal a távoli világrészek akkori geographiája inkább csak a körvonalok és tengerpartok ismeretéből állott s az ezen belül eső mérhetlennek tetsző területek nem az egyes tartományok vagy népek neveivel, hanem *Terra incognita* „ismeretlen földrész“ felirással jeleltettek. Az akkori nyelvészet még csak kevés nyelv ismeretével rendelkezett s azokat is a héberből igyekezett kimagyarázni; az akkori néprajz pedig nem a létező viszonyok pontos leirását nyújtotta, hanem csodás és csodával határos elbeszélésekre szoritkozott. Sok, igen sok kellett arra, hogy azok az előfeltételek meglegyenek, melyek nélkül a vallások története mint szoros értelemben vett tudomány el nem képzelhető, elérhetetlen lett volna. Vico alapgondolatának egy évszáznál kellett tovább várni, mig értékét megismerték. Szükség volt egy Montesquieu éles elméjére, Herder költői képzeletére, Leibnitz bölcsészetére, azon szellemi felszabadulásra, melyet a XVIII. évszáz nyilvánitott ki (Réville A. szavai !), Anquetil Duperron s verseny-

társai felfedezéseire, a bencés rend fáradságot nem ismerő kutatásaira, a bibliai kritikára, a mit aztán a többi vallás irott emlékeinek birálati méltatása követett azon sorrendben, a melyben a nyugati tudósok ez iratokkal megismerkedtek, az összehasonlitó nyelvészetnek nagy türelmet és éles elmét igénylő studiumára s a legelmaradottabb vadnépek igen kezdetleges hiedelmeinek figyelmes és mély értelmű taglalására, elemzésére, Hegel bölcsészetére, melynek a folytonosságról s az evolutióról szóló tana a természettudományok terén, de másutt is, oly nagy mértékben elébbre vitte a tudást. Mind ezekre és még sok másra volt szükség, hogy belássuk annak igazságát, hogy az emberi életnek minden nyilvánulásai történettel birnak, s hogy a vallás erre nézve különbséget nem tesz, és hogy mindezek értéke azon egy feltétel mellett lesz meghatározhatóvá, ha történeti fejlődésüket ismerjük. Ennyi előzmény után végre sikerült Müller Ottfriednek, Müller Miksának, Quinet Edgarnak s Renan Ernőnek, hogy csak a leghiresebbek emlittessenek, amaz új tudomány alapjait megvetni, melyet vallások történelmének nevezünk s nagy munkájukat üdvözölték a felvilágosultak s komolyan gondolkodni tudók s ez értelmi előkészületek után a vallások történetének a szó modern értelmében immár létre kellett jönni s létre is jött különleges tanulmányokra oszolva a népfajok, miveltségek s ama változati fokok szerint, melyek az emberi elme évszázados fejlődésének mintegy útjelelői. Kétféle ellenáramlattal kellett az új tudománynak megküzdenie, nem szólva azokról a nehézségekről, melyek a vele foglalkozó elé tolultak. Az egyik áramlat az a dogmatikus szellem volt, mely a hit dolgaiban mind azt, a mi saját körén kivül esik, ördögi inspiratiónak, az ördög incselkedésének s oly veszélyes tévtanoknak tartja, a melyekkel való foglalkozás vétkes cselekedet, ha nem azért történnek, hogy a tévtanok megczáfoltassanak általa. A másik az a tagadó irányzat, mely a XVIII. évszáz eszméinek egymással való összeütközéséből támadt, s a mely szerint a vallás nem komoly tárgya az elmének s nem érdemes arra, hogy vele egy perczig is foglalkozzunk. E két áramlattal küzdve szilárdult meg s nevekedett nagyra a vallástörténet s vivta ki helyét a jelenkori tudományok közt. Kezdetben sokan azok közül is, kik a vallástörténet iránt nem viseltettek ellenszenves indulattal, ezt egy szükkörű, könnyen kimerithető tudománynak tartották. Mikor Réville már több mint húsz esztendeje, a vallások története tanárának neveztetett ki a Collège de France-ba, sokan voltak, iránta jó akarattal

viseltető kiválóan mivelt ismerősei közűl, a kik e kineveztetést jó indulatu aggodalommal fogadták s bizalmasan megkérdezték tőle, hogy két, vagy három, vagy mondjuk négy év mulva mi ujat fog mondhatni s nagy volt csodálkozásuk, a mikor R. erre azt felelte, hogy oly sok a mondani való, hogy ő inkább attól fél, hogy ha még oly hosszura is nyulnék élete, távolról sem lesz elég arra, hogy mindent elmondjon. Nem sokára ezután a Quinet-museum felépült Párizs egyik piaczán s a Sorbonne-ban az *École des Hautes-Études* egyik osztálya arra a czélra nyilt meg, hogy abban a vallások történetének egyes nagy forrásmunkái magyaráztassanak. A vallások története bebizonyitotta életrevalóságát s ezzel együtt jogosultságát azzal a legmeggyőzőbb bizonyitékkal, hogy előhalad, nőtten nő és mind szebbben fejlődik a tudományos igazság napfényének befolyása alatt. Az, a mi legtöbbet tett örvendetes kifejlődésére, nyilván az volt, hogy magából élt s magának élt, távol tartotta magát azoktól a vitáktól, melyekért az egyik *lustrum* szenvedélyesen háborog és hevül, a reá következő *lustrum* pedig már irántok érdektelen. A vallások története csak is a maga elé kitűzött czél felé törekedik, megkülönböztetve a vallást *magában véve (per se)* a vallásoktól, a vallásos lélek mindennemü megnyilatkozásainak viszonyos értékét elismeri, felismerve azok lényegét a legdurvább és gyermekibb alakulásaikban is, a költészet szinpompáját szórva az emberi nem reánk maradt régiségeire és a korszakok felelegyült pora által elfedett hiedelmeire a rég eltünt évszázaknak. Ez a tudomány az, mely megtanit a türelmességre, a mi hitünktől különböző hiedelmekkel szemben, az elme látkörét kiszélesitve, s másfelül ez a tudomány az, mely a *magában vett* vallást elvontan a vallásoktól az úgynevezett felvilágosultak kicsinylő gáncsai ellenére méltóképpen felmagasztalja, azok gáncsai ellenére, kik a vallást a különleges vallásoktól nem tudják megkülönböztetni. Ez a történeti disciplina ápolója, felvilágositója s talán helyreigazitója is lehet a theologiának, de azt sajátos birodalmából számüzni, helyéről kiszoritani nem akarja (s hozzá tehetjük, nem is tudná). Szerényen jegyzi meg Réville, hogy ő és társai a munkában olyanok, mint a bányamunkások, feltünés nélkül dolgoznak, de folytonosan; szerény bányászok, de a bánya rejtekeiből aranyérczet hoznak fel.

Dr. Gróf Kuun Géza.

Evangelium és Krisztustan.

Harnack könyvéből.[1]

Minő állást foglalt el Jézus az ő küldetésére nézve, minek akart maga tekintetni? Ennek vizsgálása ama sokat vitatott kérdések széles mezejére vezet, melyek az egész egyháztörténelemre kiterjednek az első százévtől a jelenkorig. Egy kis eltérésért a keresztények megtagadják az egymásközti testvéri közösséget, ezereket bántalmaznak, ezereket kárhoztatnak, lánczba vernek és megölnek. Iszonyatos történelem. A Krisztustan mezején az emberek vallási tanaikat félelmes fegyverekké élesítették, félelmet és rettegést terjesztettek. És ez még ma is igy van. A Krisztustant ugy tárgyalják, mintha az evangelium semmi más kérdésnek a tárgyalását nem kivánná és az a fanatismus, mely azt követi, ma is éppen ugy meg van. Hogy egy ilyen történelmi teher a kérdést elnyomja, a pártoknak kiszolgáltatja és elsötétiti – ki csodálkoznék azon? És mégis, a ki elfogulatlanul vizsgálódik az evangeliumi iratokban, arra nézve a Jézus saját bizonyságtételének kérdése nem megoldhatatlan.

Mielőtt azonban Jézus saját bizonyságtételét vizsgálnók, meg kell állapitani két főpontot. Először azt, hogy Jézus a személyére nézve semmi más hitet nem kivánt, arra nézve semmi más hozzáadást nem akart, mint a mi az ő parancsolatainak a megtartásában foglaltatik. Még a negyedik evangeliumban is, mely a Jézus személyét az evangelium felett annyiszor kiemeli, tisztán ki van fejezve e gondolat: „Ha engemet szerettek, az én parancsolataimat megtartsátok.“ Még pályája folyamán tapasztalnia kellett, hogy némelyek tisztelik, sőt biznak benne, de beszédének tartalmával nem törődnek. Ezeknek kiáltotta amaz intő szót: „Nem mindenki, a ki ezt mondja: Uram! Uram! megyen bé a mennyeknek országába, hanem a ki cselekszi az én atyámnak akaratját.“ Az tehát egészen

[1] Das Wesen des Christentums. Sechzehn Vorlesungen an der Universität Berlin gehalten Von Adolf Harnack. Leipzig, 1901.

kivül esett az ő nézetkörén, hogy evangeliumától függetlenül személyére és méltóságára nézve „tant“ adjon. Másodszor azt, hogy Jézus az ég és föld urát, mint az ő Istenét és Atyját, mint nagyobbat, mint egyedül jót jelöli meg. Jézus bizonyos abban, hogy minden a mi az övé és a mit néki ell kell végezni, az az Atyától van. Az Atyához imádkozik, az Atya akaratának rendeli magát alá: szent küzdelemben őt igyekszik megismerni és valósitni. Czél és erő, belátás és siker és erős kényszer — minden az Atyától jön. Igy áll ez az evangeliumokban, itt nincs semmi, a mit tovább kelljen magyarázni. Az érző, imádkozó cselekvő, küzdő és szenvedő én ember, ki magát Istenével szemben is más emkerekkel összeköti.

Ezeknek az ismerete megvonja a határvonalat annak a térnek a pontos körülirására, a melyen Jézus saját bizonyságtételét keresni kell. De e bizonyságtételt benső tartalmában csak akkor fogjuk föl, ha Jézusnak saját két ismertető jegyét közelebbről vizsgáljuk: t. i. az ő *istenfiuságát* és *mesiásságát*.

Nézzük először is azt az ismertető jegyet, hogy ő „*Istenfia*“. Jézus egyik beszédében különösen megvilágositja, hogy miért és mily értelemben nevezte magát Istenfiának. Máthénál és nem talán Jánosnál, ez áll: „Senkisem ismeri a fiut, hanem csak az Atya, és senkisem ismeri az Atyát, hanem csak a fiu és a kinek a fiu kijelenti.“ Az istenismeret az istenfiuság köre. Épp ebben az ismeretben tanulta meg Jézus, hogy azt a szent lényt, ki az eget és földet kormányozza, ugy ismerje meg, mint Atyát, mint az ő Atyját. Az istenfiuságról való tudata azért nem egyéb, mint annak az ismeretnek, hogy az Isten Atya, az ő Atyja, a gyakorlati követése. Helyesen értve az istenismeret a fiunévnek egész tartalma. De két dolgot még hozzá kell tenni: Jézus meg volt győződve, hogy ő Istent, ugy ismeri, mint senki ő előtte és tudja, hogy neki az a hivatása, hogy ezt az istenismeretet, — és ezzel az istenfiuságot, másokkal is szó és tett által közölje. Ebben a meggyőződésben tudta ő magát hivatott, Istentől tett fiunak, Istenfiának és ezért mondhatta: *Én* Istenem és *én* Atyám! és ebbe a hivatásba valamit belétesz, a mit csak ő tehetett belé. Hogy jön ő fiusági viszonya eme sajátosságának tudatára, hogy jutott erejének tudatára és arra a kötelezettségre és feladatra, melyet ez erő hozott magával, ez az ő titka és azt semmiféle psychologia sem fogja megmagyarázni. Az a bizalom, a melylyel a János evangeliuma szerint beszél az Atyához: „Te szerettél engem még mielőtt a világ alapja felvettetett volna“, bizonyára a Jézus

bizonyságából van véve. Itt minden vizsgálódásnak meg kell állnia. Azt sem tudjuk megmondani, hogy mióta ismerte meg ő magát Isten fiának, hogy ő magát egészen és éppen ezzel a fogalommal azonositotta-e, hogy azzal az ő lénye összeolvadt-e, vagy hogy itt még ellenállásról és benső feladásról volt szó reá nézve. Itt valamit megállapitani csak az tudna, ki megközelitő tapasztalatot tett. Egy próféta megkisérelheti, hogy a fátylat fellebbentse, de nekünk meg kell elégednünk annak a megállapitásával, hogy Jézus, a ki önismeretet és alázatot tanitott, mégis magát, és egyedül magát nevezte Istenfiának. Ő tudja, hogy ő az Atyát ismeri és hogy ez ismeretre mindeneket neki kell vezetnie és hogy ő ezzel magának az Istennek munkáját teljesiti. E munka Istennek minden munkái között a legnagyobb, az ő teremtésének végczélja. Ez a munka rá van bizva és ő Isten erejével elvégzi azt. Ez erő érzetéből kifolyólag és a győzelemre való kilátással mondotta e szavakat: „Mindenek, a melyeket nékem adtál, te tőled vannak.“ Időről-időre az emberiség kebelében Isten emberei azzal a biztos tudattal lépnek fel, hogy nekik isteni küldetésük van és hogy azt akarva, nem akarva hirdetniök kell. De a küldetés mindig tökélytelen volt, egyik vagy másik oldalon gyönge, politikai vagy részleges dolgokkal volt összekötve, pillanatnyi körülményekre számitott és a próféta a megpróbáltatást gyakran nem állotta ki, azt a megpróbáltatást, hogy saját küldetésének példája legyen. De itt a küldetés a legmélyrehatóbb és a legátfogóbb volt, mely az embert alapjában fogta fel és egy nép keretében az egész emberiséghez van intézve, azaz Istentől, az Atyától való küldetés volt. Itt a küldetésnek nincs gyönge oldala és annak tulajdonképpeni tartalma az illető korok formáinak szükséges boritékaiból könnyen kifejthető. Itt a küldetés nem évül el, hanem győzelmeskedik ma is minden történeten. És az, a ki azt hirdette, még senki másnak nem adta át helyét és az emberek életének ma is értelmet és czélt ad, — *ő az Istenfia.*

S ezzel áttérhetünk Jézus másik önismertető jegyére: *a messiásságra.* Mielőtt azonban ennek a megvilágositását megkisérteném, meg kell emlitenem, hogy jelentékeny tudósok, köztük Wellhausen, kétlik, hogy Jézus magát Messiásnak mondotta volna. Nem egyezhetem velük; én ugy találom, hogy az evangeliumi tudósitásokat kellene az utból eltávolitni, hogy ily eredmény éressék el. Már az „emberfia“ kifejezés is nekem ugy tetszik, csak messiás értelemben

vehető; és hogy Jézus azt maga használta, a felől kételkedni nem lehet; egyebet nem is emlitve, az oly történetet, mint a Jeruzsálembe való bevonulás, egyszerüen ki kellene törülni, hogy az bizonyittassék be, hogy Jézus magát a megigért messiásnak nem tartotta és nem akarta tartatni. S ehez kell adni még azt, hogy a formák, a melyekben Jézus az ő saját tudatát és hivatását kifejezte, egészen érthetetlenek lennének, hogyha azokat nem a messiási eszme határozza meg. Végül, mivel a tényleges bizonyitékok, melyeket ama nézet mellett felhoznak, nagyon gyengék, illetve kérdésesek, teljes biztossággal megmaradhatunk ama fölvétel mellett, hogy Jézus magát Messiásnak nevezte.

A Messiás képe és a messiási képzetek, ugy, a mint Jézus idejében éltek, két egymással összekötött vonalban fejlődtek ki, a király és a próféta vonalában; s arra még valami idegen dolog is hatással volt és az egész megvilágosittatott ama régi várakozás által, hogy az Isten maga láthatólag fogja népe felett az uralmat elfoglalni. A messiáskép fő vonásait a héber királyságtól vették, mely minek utána letünt, a nép előtt eszményi fényben sugárzott. De a Mózesre és a prófétákra emlékezés is beléjátszott annak megalkotásába. Hogy a messiási várakozások Jézus idejéig hogyan fejeződtek ki és hogy fogadta el azokat Jézus és hogy alakitotta át, következőleg röviden előadjuk.

A Messiásról szóló tanok a zsidó népnél Jézus korában nem voltak „hittan", sem pedig a részletesen kifejtett törvényes szabályokkal nem volt azoknak összeköttetése, hanem a nép vallási és politikai, jövőt illető reményeinek lényeges részét alkották. Csak az általános alapvonalak voltak erősen meghuzva, de egyébként nagy külömbségek mutatkoztak bennük. A régi próféták egy dicső jövőbe tekintettek, mikor Isten maga meg fog jelenni, s Izrael ellenségeit megsemmisiti és igazságosságot, békét és örömet fog szerezni. Egyszersmind egy a Dávid házából származó bölcs és hatalmas királynak megjelenését jövendölték, ki ezt a dicső állapotot létrehozza. Végül Izrael népét magát, mint a népek közül kiválasztott istenfiut jelölték meg. Ez a három mozzanat a messiási eszmék megalkotására az azutáni időben irányadó lett. Izrael népének a dicső jövőben való reménye a kerete lett minden várakozásoknak; de a Jézus előtti két százesztendőben még ehez hozzájárult először az, hogy a történelmi látóhatár szélesedésével a zsidók más népek iránt mindinkább kezdtek érdeklődni, az egész „emberiség"-

nek eszméje lépett ekkor elő, s a messiás működését rájuk is vonatkoztatták, s az ítéletből világítélet s a messiásból világuralkodó és világbiró kezdett lenni. Másodszor azt, hogy a nép erkölcsi nemesitésére már korábban is gondoltak a dicső jövőbe nézésre, de fődolognak mégis Izrael ellenségeinek megsemmisitését tekintették; de most sokakban az erkölcsi felelősség érzete s az Istennek, mint szentnek megismerése kezdett élőbb lenni; a messiási kor szent népet kiván és azért szükségképpen Izrael egy részének is meg kell itéltetni. Harmadszor az, hogy az egyéniség érzete erősebb lett és annak megfelelőleg az Istennek az egyesre vonatkozása előtérbe lépett: minden egyes magát népe körében érzi és népét, mint az egyesek összegét kezdi felfogni; az egyesről való gondviseléshit lép a politikai mellé, összekötődik az önbecs- és felelősségérzettel, és a végtörténeti várakozásokkal kapcsolatban az örök élet reménye kezd derengeni és az örök büntetés félelme megjelenni — az egyéni üdvérdek és *a feltámadás hite* ennek a benső fejlésnek az eredményei és a lelkiismeret a népnek és a bűnös hatalomnak nyilvános szentségtelensége mellett nem reménylette a dicső jövőt mindenki számára; csak egy rész fog megszabadittatni. Negyedszer az, hogy a jövőre való várakozások mindinkább trascendensek lesznek, mindinkább természet- és világfelettivé alakulnak; az égből jön valami új a földre, egy teljesen új világfolyás lép a régi helyébe; sőt a dicsőült földi világ többé nem a végső czél; a teljes boldogság eszméje merül fel, melynek helye csak az égben lehet, a várt messiás személyisége mind inkább kialakul úgy a földi király eszméjével szemben, mint a nép eszméjével és Istenével szemben: a messiásnak már alig vannak földi vonásai, ámbár mint ember jelenik meg az emberek között: ősidőktől fogva az Istennél van, az égből száll alá és emberfeletti eszközökkel végzi munkáját; az erkölcsi vonások nyomulnak képében előtérbe: ő a tökéletesen igaz, ki minden parancsolatot betölt.

De mindezek a képzetek nem nyomhatták el a régibb egyszerű felfogásokat, nem szoríthatták a nép nagyobb részénél háttérbe az eredeti hazafias politikai tájékoztató pontot. Isten maga veszi kezébe a kormánypálczát, ellenségeit megsemmisiti és az izraelita világuralmat megalapitja; erre egy királyi hős lesz az eszköze; az ő fügefája és szőlővesszője alatt ülnek és élvezik a békét, lábukat ellenségeik nyakán tartva, — mégis ez volt mindig a népszerűbb képzet és ez olyanokban is erős volt, a kik a mellett

magasabb nézetekre jutottak. De a népnek egy részében kétségtelenül felébredt az érzék az iránt, hogy az istenországa megfelelő erkölcsi hajlamot tételez fel és hogy az csak egy igaz néphez jöhet el. Némelyek ezt az igazságot a törvény pontos megtartása útján igyekeztek megnyerni; mások a mélyebb önismerettől indíttatva, abból kezdettek valamit sejteni, hogy az oly nagyon kivánt igazság csak is Isten kezéből jöhet, hogy az embernek isteni segitségre, kegyelemre és könyörületességre van szüksége, hogy a bűn terhétől — mert a bűn lételét bensőjükben kinosan érezték — szabadok legyenek.

Igy hullámoztak a Krisztus korában a különböző hangulatok, az egymással ellenkező elméletek, *egy* pontra vonatkozva, egymáson keresztül. Talán sehol, egy népnél se voltak a legszélsőbb ellentétek, a vallástól összetartva, egymáshoz oly közel. A látóhatár most oly szűk, mint a hegyek köre, melyek Jeruzsálemet környezik, majd meg oly terjedt, hogy az egész emberiséget magába foglalja. Itt minden a szellemi és erkölcsi nézlet magaslatára emelve, és ott szorosan mellette: hogy az egész drámának a nép politikai győzelmével kell végződni. Itt az Istenben való hitnek és bizalomnak minden erői fölszabadulnak, ott pedig egy erkölcsileg alászállt nemzeti fanatizmus lenyomva tart minden vallási mozgalmat.

A kép, a melyet a messiásról alkottak, épp oly ellenmondásos kellett hogy legyen, mint azok a remények, a melyeknek az meg kellett hogy feleljen. Nemcsak a formai képzetekben volt bizonytalanság, — hogy hogyan lesz természete megalkotva — hanem az ő benső lénye és hivatása is különböző világitásban tünt fel. De mindazoknál, kiknél az erkölcsi és valóban vallási elemek kezdettek fölényt nyerni, a politikai és hadakozó királynak képe háttérbe kellett hogy szoruljon és a próféta képének kellett a helyet elfoglalni, mely a képzelemre lassanként már hatott. Hogy a messiás Istenhez közel hozatik, hogy valamely módon igazságot szerez, hogy a kinzó benső terhektől meg fogja szabadítani — remélték. Hogy a zsidó népnél voltak, a kik ilyen messiást vártak, vagy előre meg nem tagadtak, mutatja Keresztelő János történelme, melyet az evangeliumokban olvasunk. E történelemből azt látjuk, hogy némelyek hajlandók voltak arra, hogy Keresztelő Jánost messiásnak tartsák. Mily engedékenyeknek kellett a messiási képzeteknek lenniök, s mennyire eltértek azok némelyeknél eredeti vonásaiktól, hogy ha ezt a nem királyi bűnbánati predikátort teveszőr köpenyében, ezt

a predikátort, ki az elfajult népnek kizárólag a közeli itéletet hirdette, messiásnak tudták tartani. És hogy ha az evangeliumokat tovább olvassuk, hogy sokan Jézust azért tartották messiásnak, mivel hatalommal beszélt és csodatetteivel gyógyított — mennyire megváltozva jelenik meg itt a messiás képe! Természetesen, ezt a szabadító hatást csak kezdetnek nézték és azt várták, hogy az utolsó lepelt is le fogja vetni és az istenországát fel fogja állítani; de már ez elégséges nekik arra, hogy azt az embert, a kinek származását és addigi életét ismerték, a ki még semmi egyebet nem tett, mint bűnbánatot hirdetett, istenországának közelségét jelezte és gyógyitott, mint a megigért messiást köszöntsék. Soha sem fogjuk megállapithatni, hogy minő benső fejlődés által ment át Jézus arról a bizonyosságról, hogy ő istenfia, arra a másikra, hogy ő a megigért messiás. De az a belátás, hogy akkor a messiás képe a hosszú időn keresztül való átalakulás után egészen új vonásokat kapott és a politikai-vallási eszméből szellemi-vallásos eszmévé vált — ez a belátás a kérdést mégis megszabaditja a teljes elszigeteltségtől. Hogy Ker. János, hogy a tizenkét tanítvány Jézust, mint messiást elismerte, hogy ezt a formát a Jézus személyének teljes beeslésére nézve nem vetették el, hanem éppen ebben a formában állapították meg, ez mutatja, hogy a messiási eszme akkor mily nyújtható volt és megvilágositja azt is, hogy Jézus azt eltogadhatta. „Robur in infirmitate perficitur": hogy van isteni erő és dicsőség, a melynek semmi földi hatalomra és dicsőségre nincs szüksége, sőt azt kizárja; hogy van a szentnek és szeretetnek fönsége, mely mindazokat, a kiket megragadott, megszabaditja és boldogitja — ezt jól tudta az, ki az ő alacsony sorsa mellett is magát messiásnak nevezte, és azt érezniök kellett azoknak is, a kik őt mint Izraelnek Istentől felkent királyát elismerték.

Hogyan jutott Jézus annak tudatára, hogy ő a messiás, megállapítani nem tudjuk, de egy dolgot, a mi ezzel a kérdéssel kapcsolatos, mégis egész biztonsággal megerősithetünk. A legrégibb hagyomány Jézusnak a keresztelésnél való benső tapasztalatában látta messiási tudatának alapját. Itt nem ellenőrizhető dologról van szó, de annak ellentmondani még kevésbé lehet; sőt valószinű, hogy Jézus a mikor nyilvánosan fellépett, már akkor teljesen bevégzett volt. Az evangeliumok nyilvános pályájának elbeszélése előtt egy érdekes kisértettörténetről emlékeznek meg. Ez azt tételezi fel, hogy neki már tudata volt arról, hogy ő az Isten fia és az Isten népe számára

elhatározó munkával bizatott meg. Mikor Ker. János a tömlöczből tőle azt kérdezteti: „Te vagy-e az, a ki eljövendő vala, vagy mást várjunk“, Jézus akkor úgy felelt, hogy a kérdezőnek azt kellett értenie, hogy ő a messiás és egyszersmind azt is tapasztalta, hogy Jézus hogyan fogja fel a messiási hivatalt. Aztán jött ama nap Philippi Caesareaban, a melyen őt Péter a várt Krisztusnakel ismerte és Jézus örömmel hagyta ezt helyben. Azután következett a farizeusokhoz intézett kérdés: „Mint vélekedtek a Krisztus felől, kinek a fia ő?“ ama jelenet, mely azzal az új kérdéssel záródik: „Ha Dávid a messiást urának nevezi, mi módon fia?“ Végül jött a Jeruzsálembe bevonulás az egész nép előtt, s a templom megtisztitása; ezek hasonlóan hozzájárultak a nyilvános elismeréshez, hogy ő a messiás. De az ő első kétségtelen messiási ténye az utolsó is volt: töviskorona és kereszthalál követték azt.

Mondottuk, hogy valószinű, hogy Jézus a mikor fellépett, már bevégzett, tökéletes volt és küldetését is teljesen tisztán látta. De ez nem azt teszi, hogy küldetése tovább semmit se hozott számára. Nem csak szenvedni kellett megtanulnia és a kereszttel Istenben való bizalmával szembenézni — fiúságának tudata meg kellett hogy most magát bizonyitsa, és a munkának ismerete, melylyel őt az Atya megbizta, csakis a munkában és minden ellenállás legyőzésében fejlődhetett ki. Mily óra lehetett az, melyben ő magát annak ismerte meg, a kiről a próféták beszéltek, s népének egész történelmét Ábrahámtól és Mózestől elkezdve az ő saját küldetésének világosságában szemlélte, mikor már többé nem térhetett ki az ismeret elől, hogy ő a megigért messiás! Nem térhetett ki többé, — mert hogyan lehet másként képzelni, minthogy e tudat mindjárt a legnehezebb terhet is éreztette vele? De talán igen messze mentünk; többet mondani nem tudunk. Csak azt értjük ebből, hogy János evangeliumának igaza van, mikor szerinte Jézus ismételve azt mondja: „Nem magamtól szóltam, hanem az Atya, a ki engem elbocsátott, parancsolta meg nékem mit szóljak és mit tegyek“, és „Nem vagyok egyedül, az Atya velem van“.

Bárhogyan gondolkozunk a messiáseszme felől, mégis az volt a szükségképpi föltétel, hogy a bensőleg elhivatott, a héber vallástörténelemben — a legmélyebb és érettebb történelemben, melyet egy nép átélt, s a hogy a jövőnek azt meg kell mutatni az emberiség tulajdonképpeni vallástörténelmében a teljes elismerést meg tudja nyerni. Ez eszme lett az eszköz arra, hogy azt, ki magát Istenfiának tudta és

Isten munkáját teljesítette, az ő népének hiveire nézve, valóban a történelem trónjára juttassa. De éppen abban a mit nyujtott, ki volt az eszmének a feladata merítve. „A „messiás" Jézus volt és nem azért, éppen nem azért, mivel ezt a fogalmat messze maga mögött hagyta, mivel oly tartalommal töltötte be, mely azt szétrobbantotta. Még ma is bizonyságot tehetünk valamennyire e nékünk oly idegen fogalomról, — egy eszme, mely egy népet százéveken keresztül fogva tartott, s a melybe minden eszményeit belevitte, nem lehet egészen érthetetlen. A messiási időre tekintve mi ismét megismerjük a régi reményt egy aranykor iránt, azt a reményt, mely erkölcsösitve minden erős életmozgalomnak czélja kell hogy legyen és minden vallástörténelmi szemlélődésnek elidegenithetlen darabja; mi a személyes messiásra való várakozásban annak az ismeretnek a kifejezését látjuk, hogy az üdv a történelemben a személyekben van és hogyha az emberiség egysége legmélyebb erőinek és legmagasabb czéljainak összhangjában létre kell hogy jőjjön, az emberiségnek az egy úr és egy mester elismerésében kell egyesülnie. De azontúl mi a messiási eszmének értelmet és jelentést adni nem tudunk; Jézus maga elfogadta ezt a jelentést.

Jézusnak, mint messiásnak elismerésében minden hivő izraelitára nézve adva volt az, hogy Jézus követsége a legbensőbb összeköttetésben van személyével: a messiás munkájában Isten jön az ő népéhez; a messiást, ki Isten munkáját végzi és a ki az ég felhőin az Isten jobbján ül, imádat illeti. De hogyan állitotta be magát Jézus az ő evangeliumába, foglal-e ő abban helyet? Erre nézve egy nemleges és egy tényleges feleletet lehet adni.

1. Az evangelium ezekben az ismertető jegyekben határozódik: Isten és lélek, lélek és Isten. Jézus arra nézve semmi kétséget sem hagyott fenn, hogy az Isten a törvényben és a prófétákban megtalálható és megtaláltatott. „Neked mondatik oh ember, a mi neked jó és a mit Isten tőled kiván, tudniillik Isten beszédét megtartani, szeretetet gyakorolni és Isten előtt alázatosnak lenni". A vámszedő a templomban, a nő a templom ládájánál, az elveszett fiú az ő példái; ezek semmit se tudnak Krisztustanról és mégis a vámszedő alázatossága igazolást nyert. A ki abban kételkedik, a Jézus beszédének egyszerüségét és nagyságát egyik legfontosabb pontján sérti. Reménytelen fölvétel azt bizonyitni, hogy Jézus beszéde csak valami futólagos dolog volt, hogy abban halála és feltámadása után mindent másként kellett érteni, sőt némely részt mint érvénytelent

mellőzni. Nem, ez a kijelentés sokkal egyszerübb, mint a hogy az egyházak akarták, egyszerübb, de éppen ezért egyetemesebb és komolyabb. Az elől nem lehet azzal a kifogással menekülni: Nem, én a Krisztustanba nem találom belé magamat: e beszéd nem nekem való. Jézus a nagy kérdéseket az emberekhez közelebb hozta, nekik az Isten kegyelmét és könyörületességét igérte és elhatározást kivánt Isten vagy a mammon, örök élet vagy földi élet, lélek vagy test, alázatosság vagy önigazultság, szeretet vagy önzés, igazság vagy hazugság között. E kérdések körében minden benne van; az egyesnek a könyörületesség és a gyermeki viszony örömhirét kell hallgatni és magát elhatározni, hogy Isten és az örökkévalóság részén, vagy pedig a világ és a kor részén foglal-e állást. Ez nem látszólagos ellenmondás s nem is „rationalismus“, hanem a tényállásnak egyszerü kifejezése, a mint az evangeliumban előttünk áll: *Nem a Fiu, hanem egyedül az Atya tartozik az evangeliumba, mint azt Jézus hirdette.*

2. De úgy, mint ő ismeri az Atyát, még soha senki sem ismerte meg, és ez ismeretre ő vezet másokat s ezzel „sokaknak“ hasonlithatlan szolgálatot tesz. Azokat Istenhez vezeti nemcsak az ő szava által, hanem még inkább az által, a mi ő és a mit tesz és végül az által, a mit szenved. Ebben az értelemben jól mondotta eme szavakat: „Jöjjetek én hozzám mindnyájan, a kik megfáradtatok és megterheltettetek, én megnyugosztallak titeket“, valamint azt is: „Az embernek fia nem jött, hogy néki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon és hogy életét adja sokaknak szabaditására“. Ő tudja, hogy vele most új idő kezdődik, a melyben a „legkisebbek“ az ő istenismeretük által nagyobbak lesznek, mint az elébbi kor legnagyobbjai; tudja, hogy ezek fogják általa az Atyát megtalálni és az életet megnyerni — a fáradtak és megterheltek; magát úgy ismeri meg, mint magvetőt, ki jó magot vet el: övé a szántóföld, övé a mag, övé a gyümölcs. Nem hittani tanitások ezek, s még kevésbé az evangeliumnak átalakitása, vagy nyomasztó követelmények, azok egy tényleges állapotnak kibeszélése, melyet ő már szemlél és prófétai bizonyossággal előre lát. A vakok látnak, a sánták járnak, a szegényeknek prédikáltatik az evangelium — *általa.* Ebben a tapasztalatban az ő hivatásának rettenetes terhe alatt, az ő küzdelme közepett föltünik néki a dicsőség, melyet az Atya adott néki. És a mit ő most személyesen tesz, az ő halállal megkoronázott élete által elhatározó és tovább ható tény fog maradni

a jövőre nézve is: *Ő az út az Atyához és ő, ki az Atyától tétetett, biró is.*

Tévedett-e? Sem a legközelebbi idő, sem a történelem nem bizonyitnak ellene. Nem mint az evangeliumnak alkotó része tartozik ő az evangeliumba, hanem *ő az evangeliumnak személyes megvalósitása és ereje volt és még mindig annak érezzük.* Tüzet csak tüznél lehet gyujtani, személyes életet csak személyes erőken épitni. Mi félre teszünk minden hittani okoskodást és másoknak hagyjuk a kizáró ítéleteket; az evangelium nem bizonyitja, hogy az Isten könyörületessége a Jézus küldésére szoritkoznék; de a történelem tanitja azt: hogy a megfáradtakat és megterhelteket ő vezeti Istenhez — az emberiséget ő új fokra emelte és az ő beszéde még mindig kritikai jel: boldogit és fölelemel.

E tételt: „Én vagyok az Istenfia", Jézus nem vezette bé az ő evangeliumába, és az a ki ezt mint tételt odaállitja a többiek mellé, az evangeliumot megtoldja. De a ki ezt elfogadja és megismerni törekszik őt, ki az evangeliumot létre hozta, meg fog győződni, hogy itt az isteni oly tisztán jelenik meg, a mint csak a földön megjelenhetik, és érezni fogja, hogy Jézus maga az övéire nézve az evangelium ereje volt. De a mit övéi benne tapasztaltak és megismertek, kinyilatkoztatták és ez kinyilatkoztatás ma is élő.

PÉTERFI DÉNES.

Emlékezzünk régiekről.

Pál. Zsid. 13. r. 7. v. Megemlékezzetek a ti előttetek járókról, kik nektek szólták az Istennek beszédét, kiknek kövessétek hiteket, meggondolván, minemü vége volt az ő életeknek.

A mi vallásunk nagy alapítója, Dávid Ferencz emlékét akarom én felujitani.

Felnyitom a mi szent vallásunk történet-könyvét s annak fáklyavilága mellett elvezetlek egy várhoz, mely összedült, romokban fekszik most, de ezelőtt mintegy háromszáz évvel, erős falaival *azon kor legnagyobb szellemének* börtöne volt.

Nem! nem szellemének! . . . *csak testének*, erőtelen, gyenge, beteges testének. A szellemet nem lehet börtönbe zárni, keresztre feszíteni: azon nincs ereje a hatalomnak, a butaságnak, vakságnak és bűn embereinek. A szellem isteni rész: önálló, független, szabad a börtönben, a kereszten, a máglya lángjain egyaránt. Azért mondja édes Idvezitőnk: *Ne féljetek azoktól, a kik csak a testet ölik meg . . .* a lelket meg nem ölhetik, a lélek kitör a sirból és új életet kér magának.

Hiába zárták az unitárius vallás alapitóját, Dávid Ferenczet is a *dévai* vár penészes börtönébe, *csak testét ölhették meg hathónapi kinzás után*, azt az erőtelen, beteges testet, melyhez a sir *már* jogot tartott, de szellemén nem ülhetett diadalmat a hatalom, idő, enyészet! *szelleme ma is él!* . . . hat, munkál közöttünk, és *példájával* a Pál apostol szavaira figyelmeztet: *megemlékezzetek a ti előttetek járókról, kik néktek szólták az Istennek beszédét, kiknek kövessétek hiteket, meggondolván, minemü vége volt az ő életeknek.*

Engedjünk ennek a szent parancsolatnak és *emlékezzünk régiekről . . .*

Mig azért röviden felmutatom: *kikről? és miért kell megemlékeznünk?* — figyelmezzetek!

I.

Emlékezzetek meg a ti előttetek járókról, kik néktek szólták az Istennek beszédét. Tehát a prófétákról, kiket az Isten időről-időre küldött földön lakó gyermekeihez, hogy *az ő beszédét*, vagyis *szent-akaratját* kijelentsék.

Szükséges a visszaemlékezés, mert a mult kor történelméből láthatjuk meg az Istennek jóságát, kegyelmét és atyai gondviselését. Ez az a bűvös tükör, melyben az élet árnyoldalai, a szenvedések, és megfoghatatlan látogatások *végeredményeikben*, mint az *Isteni kegyelem* fénysugarai ragyognak.

Soha sem volt a bűn úgy eláradva az emberek között, hogy az Isten megvonta volna az ő kegyelmét. Sőt a legváltságosabb időkben küldötte el mindig az ő választottjait, a prófétákat, a vezérférfiakat, kik a hit zászlaját magasra emelve, lelki bátorsággal szólták az Istennek beszédét: a bűn átkát, a testiség veszedelmét; az erény, igazság, jócselekedetek és a szeretet üdvét, győzedelmét, fenségét és boldogító voltát.

Hanem, *a ki a gyepűt elhányja, megmaratik a kigyóktól*, mondja az irás. Az Isten prófétáinak is sok méltatlanságot, fájó sebeket kellett viselniök éppen azoktól, kiknek üdviért szóltak, tettek és munkálkodtak. Éhség, inség, nyomor, börtön s a vérpadok legrettenetesebb nemei voltak osztályrészük az Isten prófétáinak. De éppen ez tette őket nagygyá, páldaadóvá embertársaik előtt. Ezzel lettek ők, mint a meggyújtott szövétnek: *a világ világosságai*. Ez avatta fel őket igaz prófétáknak, Isten választottainak. Ezáltal lett szavuk igazsággá, hogy ők az Isten beszédét hirdetik.

Az Isten legnagyobb prófétájának is, a Jézus Krisztusnak, a keresztfa rettenetes kinjai között kellett elvérzenie. E sors várt az apostolokra, az ős atyákra, az első keresztényekre, a hit igaz bajnokaira.

Midőn a keresztény vallás elterjedt s a Jézus eszméi diadalmat ültek, azt lehetett volna várni, hogy a mult idők sötét korszaka nem fog ismétlődni s a béke és testvéri szeretet boldogitólag fogja átölelni az emberiséget. Nem úgy történt. Maguk a vallás vezetői visszaéltek a bizalommal. Meghamisitották a Krisztus elveit s hatalmuk és gazdaságuk nevelésére minden gonoszságot kitaláltak. Behozták a képimádást, a gyónást, a bűnbocsátó czédulák elárusitását, — s mert ezek ellenkeztek a Jézus tanaival, természetes, hogy

ellentmondók is akadtak, — s hogy ezen választottakat, újkori prófétákat elhallgattassák: beállitották a *hitnyomozó törvényszékeket* s vele egy oly sötét időszakot idéztek elő, melyhez hasonlót a pogányok legvérengzőbb időszakai sem mutatnak fel. A börtönök megteltek. A kinzások eszközei — vérpadok, máglyák lángjai — megkezdették iszonyatos munkájokat . . .

Az ember elborzad és szinte kételkedik, hogy ily rettenetes dolgokat a Jézus és Isten nevében a keresztény világ valaha elkövethetett volna.

Az emberiség kétségbe esett. Azt hitték, hogy az Isten elfelejtkezett róluk s megvonta kegyelmét. Pedig a hol a veszély a legnagyobb: ott az Isten legközelebb van segedelmével. Sötét éjt borit néha a világra, de csak azért, *hogy az ég csillagai annál fényesebben ragyogjanak . . .*

Elküldé az újkor prófétáit a keresztény világ kiszabaditására a kellő időben. Viklef, Huszt, Luther, Kálvin, Szervéth és Dávid Ferencz, mint a feltámadás, az új élet istenangyalainak harsonái megzenditették hatalmas szavukat elnyomott embertársaik felszabaditására s a jézusi tiszta elvek visszaállitására.

Mig a többi külföldön munkált, addig Dávid Ferencz a magyar hazában élt, a magyar hazának szentelte hitét, meggyőződését, életét. *Ő egészen a miénk volt!*

Láng szónoklatával e bérczes honban hirdeté a hit igazságait.

A Jézus magasztos tudományát, melyet a roszakarat gyarló tantételekkel felzavart: a biblia és az emberi józanész segitségével a maga eredeti tisztaságára visszavezérelte.

Hirdette, mint egykor Jézus: a bálvány semmi és nincs több Isten az egy igaz Istennél.

Nem adatott nekünk a *szolgaságnak lelke,* hanem a *szabadságnak* lelke: mindeneket megpróbáljatok, s a mi jó, tartsátok meg. Ugy éljetek, mint világosságnak fiai és leányai. Az Isten lélek s a kik őt imádják: lélekben és igazságban kell, hogy imádják. Az Isten jótetszését nem testünk sanyargatásával kell kiérdemelni, hanem jó cselekedetekkel.

Beszélt a Krisztus ember voltáról, a szentlélek isteni erejéről, a szabad-akaratról, a lélek halhatatlanságáról, a keresztényi kötelességekről, a hazaszeretetről . . . És szava, mint egy isteni tűz: szent lelkesedésre gyújtotta a bérczes hon szabadságszerető gyermekeit.

Az unitárius vallás, mint a nap áldott fénye, egy pillanat alatt *új világosságot derített* kunyhókban és palotákban egyaránt.

A felvilágosult székelység nagyrésze azonnal unitáriussá lett, sőt a Királyhágon túli Magyarország egy része is befogadta az új vallást. Maga a magyar király, Szapolyai János Zsigmond, nemcsak maga lett unitáriussá, hanem törvénybe is iktatta: hogy *az ő birodalmában mindenki azt a vallást gyakorolja, a mely lelkiismeretével leginkább megegyezik. Mert a lelkiismereten erőszakot tenni nem szabad.*

Akkor hangzott el az a magasztos ige is: *a hit Isten ajándéka!* . . .

Oh szép idők! Oh fényes hajnala a hit ujraébredésének, ki ne emlékeznék rólatok édes örömmel? . . . Ki ne merengne el azon a korszakon lelki gyönyörrel, melyben a hit igazságai s a magyar haza reménye egy boldogabb kor hajnalát hirdeté a magyar nemzet gyermekeinek, a mohácsi vésznapok után. .

De ez a boldogabb kor rövid ideig tartott . . . A szabadság szerető unitárius király halálával gyász borúlt Magyarországra, de gyász borúlt különösen az unitáriusokra . . .

A sötétség emberei, mint a világosság ellenségei, a király halála után azonnal megkezdették átkos munkájukat s az unitárius vallást, mely az ujkor hajnal esillaga lett, kioltani akarták. Hogy czéljukat hamarább elérhessék, magát, Dávid Ferenczet szánták halálra, azt hivén, hogy vele együtt az unitárius vallást is megölhetik.

Mint Jézust Judás, úgy árulta el Dávid Ferenczet is saját barátja pénzért, vagyonért és ölelés közt szolgáltatta ki ellenségeinek.

Jézus igy szólott az áruló tanitványnak: *barátom Juda! mire jelemedtél, csókkal árulod-é el az embernek fiát?* . . . Dávid Ferencz pedig igy szólt az őt eladó, eláruló hűtelen barátnak: *eredj, eredj: végezd bé átkos munkádat.* Jézus a keresztfán, Dávid Ferencz a börtönben végezte bé példaadó életét. Készebb volt meghalni a börtön dögvészes levegőjében, mintsem hitét visszavonni, megtagadni; mert *keserű ugyan a halál, de a lelkiismeret szabadságának utánna teendő.*

Oh, úgy tetszik, mintha látnám hitünk *vértanuját,* azt a szent öreget, a mint reszkető kezeivel hattyudalát följegyzi a börtön göröngyös falára:

„Kétszer tiz évig szolgáltam, úgymond, *a hazát* s hüségemet sokszor bebizonyitottam. Ha kérded: mi volt vétkem?... az, hogy *egy* s *nem három Istent* tiszteltem. Kegyességem, mely az Istent nem engedte *sokszorositanom*, bünömmé lett. Hogy a résznélküli egészet szét nem osztottam, s a végest a végtelennel összezavarni nyelvem nem birta, hogy a *szülöttet* az *örökkévalóval* fölcserélni, hogy elmémet rabbá tenni, a hamisat igazként hinni nem birtam; hogy Sabellius átkos tanát nem követtem, s a megmérhetetlent, a kit a mindenség befogni nem bir, *egy szűznek méhébe zárni átaltam*; mert tagadtam, hogy Isten gyermekként sirjon, éhezzék és szomjuhozzék, irtózzék a fájdalomtól s rút halállal haljon meg; hogy nyelvemet vakmerőleg, tiszta lelkemet hamissat szólva beszennyezni szégyeltem, hogy az igazat kimondtam, a nem igazat tagadtam . . .

. . . Ezek az én bűneim; ez az én istentelenségem, ezek az én boldogtalanságomnak okozói. Ezért érdemeltem büntetést, a min a késő kor bámulni fog, melyről hiszem, hogy tisztább hitet fog vallani. Mikor szünik meg az emberi ész a hamisságnak hinni?... Mikor hagyja el a babona a földet? Mikor fogja a világ az egy igaz és nem a három Istent a maga egyszerüségében tisztelni? . . . Adja az Isten, hogy térjen vissza ismét az igazságban való régi állhatatosság; a földet igazgassa ősi jog és törvény! . . .

A pápák kardja, a kereszt s a halálképe: semmi sem fogja az igazságot utjában feltartóztatni . . . Azt irtam, a mit éreztem, s a mit érzek, bizó lélekkel igazán hirdettem. Meg vagyok győződve, hogy az én vesztem után a hamis igehirdetők tanai össze fognak omlani".

Ezekkel a magasztos eszmékkel lehelte ki nagy lelkét vallásunk alapitója, Dávid Ferencz, 1579. november 15-én.

Hiába keresed most sirját, azt nem találhatod fel: eltemette az örökkévalóság; de mint Jézus, ha ketten-hárman *az ő nevében* összegyülünk, velünk van az időknek végezetéig: úgy velünk van a mi szent vallásunk alapitója, Dávid Ferencz is.

Az ő szelleme lelkesitette a mi hitelődeinket, kik közadakozásból iskolákat, templomokat állitottak az egy igaz Isten dicsőségére. Az ő szelleme adott erőt, kitartást a megpróbáltatás keserves napjaiban . . . .

De ezekről szólok beszédem második részében, melyben kérdésül tettem: *miért kell megemlékeznünk azokról, kik előttünk jártak és szólták az Istennek beszédét?* . . .

II.

Azért kell megemlékeznünk, hogy kövessük az ők hiteket, meggondolván, minemű vége volt az ő életeknek.

Mint egy szent testamentum maradt fenn az unitárius vallás alapitójának, Dávid Ferencznek hattyu dala . . .

Visszatekint abban a nemesen megfutott pályára s a Jézus tiszta evangeliumán épült hit-rendszerét még egyszer irásba foglalja s miután kimutatja azt a mysticismust, melyet a gonoszság emberei hamissággal bele kevertek a Jézus vallásába s lelkiismeretében megnyugodva ártatlansága *szentségét* érzi: jövőbe látó lelke vigasztalást lel, hogy *az ő vértanusága után a hamis igehirdetők tanai össze fognak omolni.*

Nem szólok azokról az égre kiáltó méltatlanságokról, melyekkel üldöztek, kiraboltak, koldussá tenni igyekeztek; nem emlitem fel miként fosztottak meg iskoláinktól, templomainktól s egyszerre vagy hatvankét egyházunktól; elhallgatom az egyesek kinzásait, földönfutókká tételét, — legyenek elfeledve a mult bántalmai! — csak azt emlitem meg, hogy a sötétség emberei rosszul számitottak: Dávid Ferencz vértanui halálával és az egyesek üldöztetésével, nem hogy megölték volna az unitárius vallást, de még életerősebbé tették akaratjuk ellen.

Az igazság örökélete felett Isten őrködik! A vértanuk nyomába új vértanuk léptek, mintha a kereszténység első századai újultak volna meg. Az elnyomás ellentállást fejtett ki. Az elesettek helyébe újak állottak — életükkel és vagyonukkal készek levén hitünk igazságait szolgálni.

Oh, mily fényes névsora a nagyoknak, kiket, mint az ország legnagyobb embereit, hitünk zászlói alatt láthatunk: Békési, Pokai, Hagymási, Mikola, Bocskai György, Kornizs, a Csákiak, Toroczkai, Mikes, Mikó, Daniel, Zsuki, Horváth, Kemény, Macskási, Petki, Vas, Henter, Kun, Nemes, Nagy, Szilvási, Gyerőfi, Bogáti, Balassa, Kamuti, Pekri, Géczi, Zólyomi és a többi . . . kikre ma is büszke önérzettel tekinthetünk vissza . . .

Az elbukott zászlót a gonoszság nem tudta végképp sárba taposni: az eszélyes Hunyadi Demeter óvatosan *ismét felemelte,* a megrémült tábor, *megfogyva bár, de törve nem* körüle csoportosult, s mint az első keresztények, az üldözött unitáriusok is titkon, magánosok lakásain gyülekeztek össze, hogy tanácskozzanak teendőik

felől és hogy hymnussaikat elénekelhessék s lelkiismeretök meggyőződésének tisztaságával lélekben és igazságban imádhassák az egy igaz Istent. Sőt nemcsak itt, e bérczes hazában, hanem a Királyhágón tuli Magyarországban is — Arany Tamás Debreczenben és vidékén, Egri Lukács Kassán és vidékén és Karádi Pál, a lánglelkü tudós és szónok a Bánátban — dicsőséggel lobogtatták hitünk szent eszméinek lobogóit.

A mély tudományu Heltai siet magyarra forditani a maga teljes egészében a bibliát, hogy azt mindenki olvashassa s lássa, hogy az unitárius hit a Krisztus meghamisitatlan evangeliumán alapszik.

Bogáti Fazakas Miklós mind a 150 zsoltárt magyar versekben, magyar dallamok szerint állítja össze, mely ma is gyöngye irodalmunknak s mint unikum őriztetik vallásfelekezetünk szellemkincsei között.

Enyedi György mély tudományával, mint a szónoklat mestere száll szembe a támadásokkal hitünk védelmére.

Szentábrahámi Lombárd Mihály, ez az unitárius vallás Pál apostola — az összetört, elcsigázott egyházat *ujra alkotja*, megerősiti és hittudománya kiadásával felmutatja erkölcstanunk rendszerét, melyről még a nagy fejedelem is ugy nyilatkozott, hogy *az a maga szerénységében a többi vallások elött is minta gyanánt állhat.*

Aztán Alvinczi, mint a legelső magyar szinészet és szinmüirodalom hajnalcsillaga ragyog fel.

Felragyogtak később hitünk ujabbkori csillagai is: Székely Sándor, a magyar eposz megteremtője, Kriza János, a székely balladák és szókincsek megmentője, a Vadrózsák halhatatlan szerzője. Brassai Sámuel a paedagogia nagy mestere, mint universalis tudós ... és a szellem több jelesei: Bölöni Farkas Sándor amerikai, Orbán Balázs keleti utazók és a Székelyföld halhatatlan irója, Kővári László, Jakab Elek történészek. Éjszaki Károly szinmüiró, Berde Áron természettudós és iró ... és többi és a többi!... a multban és jelenben, a kikre önérzettel és büszke jóleséssel tekintünk ...

Hát ti rólatok megfeledkezhetném-é, kik nemcsak szellemetekkel, hanem összes vagyonaitokkal *jóltevőinkké* lettetek? A bűn átka szállna rám, ha a ti nagy neveiteket elhallgatnám, kik a vészben és viharban, mikor a hullámok mindenfelől csapkodtak körülöttünk és felettünk, *mint életmentők* jelentetek meg.

Ott látjuk a nagyok közt Zsuki Lászlót, ki fejedelmi vagyonát

hagyja hitfeleinek, hogy a kirabolt, koldussá tett unitáriusok templomot és iskolát épithessenek Kolozsvárt.

Ott látjuk a lengyel üldözöttek nemes sarjadékát, Augustinovics Pált, ki vagyonát teszi a vallás oltárára, hogy a vagyontalanná tett unitáriusoknak központtárt teremtsen, hogy a tanitás és közigazgatás fenn ne akadjon.

Ott látjuk Konczot, Kovács Dénest, Derzsi Jánost, kik a szegény magyar tanulók jóltevő angyalaivá lettek. És ott látunk téged is a *legnagyobb jóltevőt*, a fejedelmi adakozó, Berde Mózsát, ki szent életedben egy czélt ismertél, hogy az unitárius vallásnak oly anyagi erőt adhass, hogy a Dávid Ferencz szelleme ez által abban új fényre derülhessen s azon a pokol fegyverei se diadalmaskodhassanak többé . . . Megfeszitett erővel tanultál, hogy felemelkedhess. Éheztél, szomjúhoztál, küzdöttél, takarékoskodtál, mig egy milliónyi vagyont összegyüjtöttél; vagyonod mellett is szegénykedtél, hogy vallásodat dusgazdaggá tehesd, hogy annak gyermekei, tanulói ne éhezzenek, ne szenvedjenek, hanem akadálytalanul tanulhassanak, hogy a Dávid Ferencz nagy szellemének tovább terjesztői s a szeretett magyar hazának, melyért te véredet ontottad, renditbetetlen polgárai lehessenek.

Leborulok előttetek a tisztelet szent érzéseivel és lelkesedve hirdetem, *hogy a hol ily nagy szellemek, ily odaadó áldozatkészséggel szolgálják az elvek szentségét: ott a lezárt koporsók is feltárulnak, hogy az eltemetni vélt igazság örökéletét hirdessék.*

Ezekre a nagyokra, ezekre a diesőkre nézzetek unitárius hitfeleim és *emlékezzetek meg* sokszor *a ti előttetek járókról, kik néktek szólták az Istennek beszédét* szóban és áldozatkészségben, *kiknek kövessétek hitöket, meggondolván, minemü vége volt életeknek.*

E nagyok, e diesők álljanak szüntelen lelki szemeitek előtt; hozzájuk hasonlók lenni törekedjetek, kik vagyonukat és életüket készek voltak feláldozni az unitárius elvek igazságáért.

És emlékezzetek meg, hogy bárminemü vége volt is életüknek, mely őket halálra juttatá: most ott ragyognak az elismerés, a tisztelet, a hála dieskörében, a halhatatlanok között, *mint a tudomány és jótékonyság fényes csillagai és napjai!!*

És te, legnagyobb, ki e szellem életnek megalapitója, központja voltál és vagy: ragyogj a halhatatlanság diesfényében előttünk szüntelen, vezess a názáreti Jézussal tovább, fölebb, fölebb az igazság útjain és zengjen a dal a te magasztalásodra utódaink ajkain is:

Ledölt a börtön, melyben kilehelted
Egekbe rontó óriás lelkedet . . .
Sirhalmodat, oh nincs, ki felfedezze,
Mely pántheon gyanánt rég elfedett.
Biráid is, kik vakmerők valának,
Vakhit dühökben börtönt mondni rád:
Rég összeporladoztak sirjaikban,
S csak *érted* eszmél *róluk* a világ.
Háromszáz év sok mindent elfedett,
De nincs hatalma szellemed felett.

Vak éj borúlt a hit szelid egére,
A testvér gyülölet vad éjjele,
S ha fény gyuladt fel, nem csillag sugár volt,
Csak *máglya láng* . . . a vadság kinjele.
Jöttél, mint hajnal bibor ragyogással,
Láng sugaridra az éj oda lett,
Ösvényt jelöltél a hivők sergének:
Nem rab tovább a lelkiösmeret.
Háromszáz év sok mindent elfedett,
De nincs hatalma szellemed felett.

Kőszál alapra épitéd hitünket,
És annyi vész közt fennáll templomunk!
Csak egy az Isten, kit imádunk benne,
Kinek nevére földig borulunk.
Tisztel,ük őt is . . . ki az emberek közt,
Csak egyedül volt nállad még nagyobb,
Ki lángkinok közt vérzett a keresztfán,
S örökségül ránk szentlelket hagyott.
Háromszáz év sok mindent elfedett,
De nincs hatalma szellemed felett.

Nagy a nagyok közt, a ki tüz szavakkal
Szentlángra gyújtád egy város szivét,
Honnan terjedve erdős kis hazánkban:
Egy ország vallá nagy lelked hitét.
E tüz kiterjedt most a nagy világra,
Vihar, vész, tenger el nem olthatá.
Átcsapkodott a tenger bősz hullámán
S a ködországát régen áthatá.

Háromszáz év sok mindent elfedett,
De nincs hatalma szellemed felett.

Mártyr halállal váltád szent hitünket,
Hogy *példát* hagyj a hitben minekünk.
Szükségünk volt rá három század éven,
Haj, mert gyalázva volt hirünk, nevünk! . . .
Mi a viharban, vészben — rád tekintént,
Lelked tüzétől új lángot vevénk
S nem volt hatalma rajtunk a veszélynek,
Sőt általa még erősebb levénk.
Háromszáz év sok mindent elfedett,
De nincs hatalma szellemed felett.

Fátyolt a multra! legyen elfeledve
És *megbocsátva* minden sérelem . . .
A mi hitünknek tiszta kutforrása:
A *józan ész* és *való érzelem.*
Hitünk, szavunk és tettünk összehangzó,
Nemcsak festett koporsó kebelünk.
Mi jót teszünk, mint tettünk mind azokkal:
Kik méltatlanul bántak mi velünk! . . .
Háromszáz év sok mindent elfedett,
De nincs hatalma szellemed felett.

Kitombolt már a vész szilaj dühével,
Uj nap mosolyg szelid sugárival
S a nap fényében mindinkább ránk ismer
A nagy világ, és üdvözlést rival.
Nagy Albion s a szabadság honának
Szabad polgári tárják keblöket,
Hogy enyhitsenek testvér öleléssel
Háromszázéves szenvedéseket.
Háromszáz év sok mindent elfedett,
De nincs hatalma szellemed felett.

Im öszszegyültünk egy hit érzetével,
Melyet te gyújtál lelkeinkbe fel,
Hogy emlékednek ünnepet szenteljünk
Háromszáz évnek eltelésivel.
Bölcsőd, koporsód összeporladoztak,
A börtön is, mit megdicsőitél,

De szent hitünk, a melyért mártyr lettél,
Erős keblünkben munkál, él, remél . . .
Háromszáz év sok mindent elfedett,
De nincs hatalma szellemed felett.

Emlékszobrod, hogy hozzád méltó lenne,
Főpásztorunk önté rá szellemét
S mi a hivőknek hatvan ezerével
Vivők az áldozat homok szemét.
Emléked is csak áldást hint közöttünk,
Velünk vagy te még a halálban is.
Jótékonyon munkálsz, mint életedben:
Ki voltál, az vagy nékünk még ma is.
Háromszáz év sok mindent elfedett
De nincs hatalma szellemed felett.

Munkálj közöttünk! szellemed világa
Deritse fel egy jobb kor hajnalát,
Hol a népeknek milliói zengjék,
A *hitszabadság* édes szózatát.
Némuljon el az ágyuk vad morajja,
Enyészszen el a testvér gyülölet.
Ki legtöbbet tesz embertársaiért,
Ki hű, igaz: legyen kitüntetett.
Háromszáz év sok mindent elfedett,
De nincs hatalma szellemed felett.

Tün az idő . . . enyészet jár nyomában:
Rombol, fölforgat mindent, mit talál.
Koldusbot és arany királyi-pálcza
Szilakba hull előtted oh halál.
Magas gulák, egetverő tetővel
S a szalmás kunyhók rozzant fedele:
Mind *oda lesznek* a tünő idővel,
Csak *szellemed,* mi *szembe száll* vele.
Szülessenek bár újult század évek,
Nem lesz hatalma rajtad az időnek!

RÉDIGER GÉZA.

Imák.*

Bűnbánati ima.

Hozzád, irgalom Atyja,
Te hozzád kiáltok;
Enyhületet szivemre
Én csak tőled várok.
Bár rettegek egedre
Felnézni én, szegény,
Összeéget nap-szemed,
Érzem, oh érzem én.
Bűneim sokasága
A földhöz köt, szegez . . .
Légy irgalommal hozzám,
Szent Atyám, kegyelmezz!

Eged tiszta, tündöklik
És áldást harmatoz,
Napod ragyog, melegit,
Teremt, életet oszt.
Fényt, ha nem hint útamba,
Beborúl felettem,
És vész-vihar ostromol.
Én méltán érdemlem:
Mert áthágtam törvényed
És nem voltam igaz . . .
Légy kegyelemmel hozzám,
Szent Atyám, irgalmazz!

Virágkelyhek áldoznak
Illatukkal néked,
Asztalt terit a mező
Gazdagnak, szegénynek.
Én a boldog napokban
Feledém nevedet;
Nem tekintém testvérnek,
Gyülöltem — az embert.
Szivem elhajolt tőled,
Nem volt engedelmes . . .
Légy irgalommal hozzám,
Szent Atyám, kegyelmezz!

Nem számlálom vétkeim
Egyenként elődbe;
Sok és száma nincs annak,
Ugy, hogy szemem könnye —
Mely aláfoly orczámon
— És mossa, áztatja,

* Mutatvány szerzőnek sajtó alatt levő munkájából.

Vétkem nagy tengerének
Csak kicsiny patakja.
Kiáltó vád künn és benn,
Nekem sehol vigasz . . .
Légy kegyelemmel hozzám,
Szent Atyám, irgalmazz!

A mélységből kiáltok
Te hozzád, szent Atyám!
Tekints le a magasból,
A porba, én reám.
Ha sujtaszsz, büntetésed
Sulyát én hordozom,
Panasz, mert megérdemlem,
Nem kél az ajkamon.
Oh halld meg hát kérő szóm,
A bűnös esedez . . .
Atyám, én jó Istenem
Irgalmazz . . . kegyelmezz!

Fohász.

Gondviselő Atyám,
Egyetlen Istenem!
Ajkam tégedet áld,
Tőled van mindenem.
Te teremtél engem,
Sorsom te vezérled,
A te lelked táplál,
A te lelked éltet.
Gondviselő Atyám
Tiéd az én hálám!

Te lehelted belém
Lelkednek szikráját.
Jelölted ki nekem
Életem irányát;
S hogy el ne tévedjek,
Gyujtál szövétneket,
Mely a sötétben is
Biztos úton vezet.
Gondviselő Atyám,
Tiéd az én hálám!

Hitem igazságát
Te irtad lelkembe,
Mely fényt, ragyogást hint
Utamra, előmbe.
Hozzád vezet engem,
Erőt venni tőled:
A ki benned bizik,
Soha el nem csügged.
Gondviselő Atyám,
Tiéd az én hálám!

E hitben kereslek,
Téged, örök jóság!
Gyermek-szívvel kérlek:
Forditsd felém orczád!
Ha te velem lészeszsz,
Ki sem árthat nekem;
Ha te áldaszsz engem,
Megáldva életem.
Gondviselő Atyám,
Tiéd az én hálám!

Vezess szent karoddal,
Oh vezess előre!
Segélj jóra, szépre,
Igazra, üdvösre.
Szent hitemben nevelj,
Jó gyermekeddé tégy,
Viharban és vészben
Jó Atyám csak te védj!
Oh hallgasd meg imám,
Gondviselő Atyám! Ámen.

Demeter Dénes.

Bogáti zsoltárai az árulók és üldözők ellen.*

(Első közlemény.)

A Dávid Ferencz halálát követő évtized története máig sincs megirva. Alább egy-két vonást sorolunk fel, melyek Bogáti zsoltárainak megértésére szükségesek.

Dávid Ferencz elitéltetése erős visszahatást támasztott az egyházban. Csakhamar akadtak, kik legfőbb feladatuknak tarták az elitélt tanokat tisztázni s megmenteni a nagy vallásalapitó mocsoktalan emlékét, hogy a végpusztulásul szánt dévai várhegy inkább Erdély Golgothája legyen.

Dávid Ferencz fia, János (és nem Ferencz, mint őt eddig tévesen nevezték) volt az első, ki e nemes czél érdekében önfeláldozón föllépett Atyjának Judássa, ki Erdélyből a fejedelem és a lengyel király ajándékaival megrakodva Bázelbe visszatért, jelentékeny pénzösszeggel segítette őt tanulásában, hálás viszonzásul, mint maga mondja, az atyja házánál Kolozsvárt oly sokat élvezett vendégszeretetért. A szükségbe jutott ifjú elfogadta a szép szin alatt nyujtott segélyt s úgy látszik, Socini pénzét használta fel arra, hogy tanulmányait félbeszakitva, avagy befejezve, sietve visszatérjen hazájába.

Vajjon fölkereste hazatérő útjában atyjának legnemesebb lelkű barátját, Palaeolog Jakabot, ki Erdélyből számüzetése óta a lengyel határokon élt, az nem bizonyos. Csak annyit tudhatunk biztosan, hogy 1580-ban Dávid János már itthon volt Kolozsvárt, mint ezt sajátkezű bejegyzése sógorának, Trauznernek, egyik fenmaradt könyvében bizonyítja.

Trauzner valószinüleg kiszabadult már ekkor fehérvári fogságából, melybe „innovator“ gyanánt apósa elitélése alkalmával vetették. Buzgó hive maradt Dávid Ferencz tanainak sok ideig ennek halála

* Több évi odaadó tanulmánynak nagyérdekü eredménye az itt közlöttek, melyekkel iró történelmünknek egy eddig kevésbbé ismert szakát világitja meg. *Szerk.*

után is, mignem elvégre Básta más útra nem téritette. Klasszikus műveltségü férfiu volt, ki olaszul is meg tudta mondani Socininak a mondani valókat, hogy a beteg Dávid a tőle eltitkoltakat meg ne értse. Elszántan védte apósát az orthodox papok támadásai ellen is s szemére vetette álnok intrikáit a Dávid vesztére törő hatalmaskodó Blandratának. A fogság nem törte meg őt, sőt megerősítette meggyőződésében Most is kész volt síkra szállani a nagy vértanú emlékeért, szerencséltetve szabadságát, vagyonát, sőt még életét is. A vallásbeli üldözések ugyanis nem szüntek meg Erdélyben Dávid Ferencz bukásával.

Egy harmadik nagy alak állott még melléjök. A kolozsvári „nagy-schola" igazgatója, a legnagyobb székely költő, Bogáti Fazakas Miklós, ki silentiumot kapott volt a kolozsvári zsinaton Dávid Ferencz irányának pártolásáért. Letette hát a papi süveget, viszszatért az elhagyott tanári pályára s hatalmas pártfogói csakhamar a legelső protestáns főiskola élére állították, hol a nagynevű Dávid Ferencz, Sommer és Palaeolog utóda lehetett.

A Farkas-uteczában kiszemelték már a jezsuita egyetem helyét, mely a katholikusoknál szokatlanúl zsidót is, görögöt is tanítva, az unitárizmus hatását legyőzze. Bogátiék a fenyegető jövő ellen a mult megerősítésében kerestek egyházuknak támasztékot. Dávid Ferencz elitéltetése még mint élénk seb sajgott a hivők lelkében. A méltatlan vádak alól igazolása, a megrendült bizalom helyreállítása mindennél elébb való feladatnak látszott. Bogátiék megirták Dávid Ferencz tragédiájának történetét. Az informácziót hozzá Trauzner adta, a stilusba foglaló Dávid János lehetett; helyenhelyen a Bogáti irálya is föltetszik a lapidaris stiluson és alliteratióktól zengő latinságon. A kész művet kiegészítették Dávid Ferencz kéziratban maradt utolsó munkáival, a Socini és Dávid közt lefolyt vitával s a lengyel ekklézsiáknak erre tett itéletével s az egészet kiküldték Jacobinus Bernáttól Palaeologhoz.

Ez a Jacobinus Bernát ifjú korában theologiát és orvosi tudományt tanult külföldi egyetemeken. Idehaza 1575 táján a szász unitáriusok papja volt Ideesen, mig az új földesúr el nem űzte onnan. Szülőföldjén, Kolozsvárt települt le, hol a betegek gyógyításával kereste kenyerét Időnként ki-kirándult Lengyel- és Németországba, hová magyar nemes ifjakat vitt az egyetemeken elhelyezés végett. Követségeket is viselt, különféle megbízásokat teljesített. Palaeologgal is régibb ismeretsége lehetett.

Palaeolog már 1579-ben kaphatott értesítést Dávid Ferencz tragédiájáról Gliriustól, ki kolozsvári orvos volt, Jacobinus kartársa s kit a fejedelem számüzetett Erdélyből, mert a Dávid újitásaiban egyetértéssel, sőt tanácsadással vádolták. Blandrata is küldött Palaeolognak, mint bizalmas barátjának, némi tudósítást, a lefolyt eseményt a maga tetszése szerint kiszínezve. Most a barátaitól többfelől kapott új adatok alapján megalkotta itéletét az erdélyi eseményekről: szép apologiát írt Dávid Ferencz védelmére s Socinit és Blandratát sulyosan elitélve, a lengyel ekklézsiák illetéktelenül beavatkozó itéletét pontról-pontra megczáfolta; mindenben helyeselte a tőlük ridegen kárhoztatott álláspontot (csak egyedül Istent kell imádni) s a meggyőződéseért meghalt Dávid Ferencz emlékét a vértanuság szent fénykörével övezte.

Ki is nyomtatta legott a kezénél levő műveket „Defensio Francisci Davidis" czímen egy kötetbe foglalva, talán a Majna melletti Frankfurtban. A kolozsváriak is csakhamar utána nyomtatták a kiadás helyének elhallgatásával. Sőt most a Dávid Ferenczet megbuktató fejedelem halálával oly merészek lettek, hogy Sommer műveit is kiadták, melyek a Dávid Ferencz álláspontját igazolták. E nagy titokban kibocsátott könyvön nyomtatáshelyül a Kolozsvárra letelepedett jezsuiták bosszantására Ingolstadtot nevezték meg; mintha bizony a már több év óta egészen jezsuita kézbe került katholikus Ingolstadtban eretnek könyvet kinyomtatni lehetett volna.

Vihar kerekedett ebből, oly vihar, mely később a Heltai-sajtót is majdnem elsöpörte. Blandrata értesítésére, kinek kezébe a „Defensio" első kiadása kiterjedt összeköttetésénél fogva igen könnyen kerülhetett, vagy valamely véletlen eset közbe játszása folytán, Palaeologot elfogták 1581 végén valahol Morvaországban s Dudich egyik levele szerint 1582 elején már régi ellenségének, az olmüczi püspöknek került hatalmába.

Kézre keritették irásait s újon nyomtatott eretnek könyveit, köztük a „Tractatust", mely Dávid Ferencznek a „Defensio" után mindjárt kiadott s avval egybefüggesztett műve lehetett. A meglelt iratok földerítették Palaeolog széleskörű összeköttetéseit. Bajba került miattuk Trombitás János is, az a nagy befolyású unitárius főúr, ki a Nagy-Harsányon felakasztott unitárius pap megbosszulására néhány éve a budai disputatiót rendezte s ki Pozsonyban és Nagy-Szombaton gyakran megfordulva, valószínüleg összekötő kapocs volt az erdélyiek s a külföld között olyankor, mikor a szemes István

király a Huszt felől bejövő lengyel utat igen alkalmatlanul ellenőriztette.

Maga Ernő főherczeg tárgyalt székhelyéről, Bécsből, a Prágában lakó császárral e nevezetes ügyben, mely az arianus eretnekség veszedelmes elterjedésére vallott Rudolf birodalmában. Szegény Palaeolog sok mindenféle sanyargatás után Rómában máglyával fizette meg az unitárius hitelvekhez való ragaszkodást. Sőt néhány évvel azelőtt — mint egy Rómában, a pápai levéltárban kutató barátunk értesit — magát Dávid Ferenczet is máglyára vitették volna az Erdélybe tolakodott jezsuiták, ha a Fehérvárra begyült unitárius nemesség föllázadásától nem tartanak. Képzelni lehet ezek után, hogy a Dávid Ferencz titkos kolozsvári hiveit is lehetőleg részeltetni akarták Palaeolog szomorú sorsában. Bécsből vagy Prágából csakhamar megérkezett az erdélyi fejedelmi udvarhoz a jelentés, mely szerint Palaeolog és erdélyi czinkostársai a Miksa császártól és Báthory István fejedelemtől kiadott erős tilalmat megtörték, arianus könyveket nyomtattak s e könyvekkel a Dávid Ferencz kárhozatos nézeteit akarták elterjeszteni. Az erdélyi vajda, mint buzgó elődei is tették, mentse meg a veszélyben forgó hitet s az igazhivő katholika egyházat.

Dávid Ferencz fia éppen ez időtájt költözött el atyja után. Kolozsvárt bizonynyal többen tudtak már ekkor a korán elhunyt ifjú titkos merényletéről. A parasztnemből fölemelt új püspök, Hunyadi Demeter s a szász polgári családból származott Basilius és Eppelius, kiket Dávid Ferencz árulóiként bélyegzett meg a kiadott „Defensio“, ez időben is mohón törtek a szabadabb irány elnyomására. Bogátinak, kit nem kötött befolyásos rokonság Kolozsvárhoz, már 1581 végén meg kellett válnia állásától. Gerendre ment, hol az ősi templom hódolattal fogadta a nagyhírü szónokot s az Aranyos-partra épült büszke Gerendi-kastély szives örömmel látta ódon falai közt a jó nevű poetát, ki már tudománya hirénél fogva is, az Erdélyből rég elköltözött Palaeologgal együtt, a kastély tudós urának lelki jóbarátja volt.

A falu csendjében theologiai műveinek folytatásán fáradozott a költő, miket már Kolozsvárt irogatni kezdett. Lantja is megszólalt s tiszta magyar szózatban csendült föl itt e vidéken először a Dávid király éles hangon csengő cziterája.

> Én köztem és király közt te tégy igaz törvényt
> Igazat, tökéletest, ne hagyj Uram szentet:
> Verd az kegyetleneket, verd az bűnösöket!
>
> VII. zsolt.

S a nyugalom e napjaiban, midőn az ébredő tavasz új örömöket igért, jött Kolozsvárról a lesujtó hir, hogy Trauznert és társait innovatorsággal, az ország törvényeinek kijátszásával vádolják.[1] Azt mondanunk sem kell, hogy maga Gerendi János kapott idejekorán figyelmeztetést valamelyik bizalmas barátjától, talán Gálfi Jánostól, ki egyik tagja volt a kiskorú Báthory Zsigmond helyett kormányzó fejedelmi tanácsnak. Annyi kétségtelen, hogy most maga a lelkes főúr vette kezébe a Bogáti megmentése ügyét. Ellátta őt pénzzel, ajánló levéllel és utasításokkal. S az imént megnyilt, szabadnak látszó uton, a Maros völgyén, alkalmasint a sószállító hajókkal, kiküldte őt családjával együtt az országból.

Nem czélunk vázolni itt, mily érzelmekkel látta viszont a bujdosó Bogáti a távolból feltünedező gyulafehérvári fejedelmi palotát, Dávid Ferencz tragediájának elfeledhetetlen szinhelyét s mily érzelmekkel borúlt a nagy vértanunak már oly korán beroskadt sírjára, mely a dévai vár alján, a Marosparton kimagasló római mértföldkő mellett, sem kővel, sem virággal jelölve nem volt, hogy az örök feledés a nyughatatlan agitátor emlékét annál hamarább eltemethesse.

A török hódoltságba érkezvén, valószínüleg fölkereste Temesváron Karádit, „az alföldi szentek oszlopát" s Makón Thordai Mátét. Azután Szegeden keresztül Pécsnek tartott, hol vendégszerető fogadtatásban részesült. Legott a virágzó gymnasium mellé állították s 1582 junius havában már javában folytatta félbeszakadt irodalmi munkálatait.

Bár Pécsett feltünően gazdag és népes gyülekezetre talált, sőt a két főpap, Jászberényi és Válaszuti György, a XVI. százbeli unitárizmus legkitünőbb bajnoka volt: Bogáti még sem érezte elég otthonosan magát közöttük. Az erdélyi szabadabb levegőt a dunántuli tájak regényes szépségei el nem feledtették. Bogáti mind untalan haza gondolt, meglátszik ez Pécsen készült zsoltárain. A CXIX-ik zsoltárban pl. megható esengéssel rimánkodik istenéhez, vigye őt haza. „Oh vigy meg és hon megdicsérlek; törvényedben úgy élhetek. Eltévedt johodat keresd meg. Lám, soha nem feledtelek" ... Más helyeken felötlő az erdélyi állapotok élénk festése. Kiadja ő a

[1] Vesd össze Bogáti saját nyilatkozatával, mit az Apocalypsis magyarázatának előszavában hagyott reánk: »Hét esztendeje mulék ez nyáron, hogy az tanitók circálása és hamis vád s patvar miá', kivel Fejedelmünket s Tanácsát reám, Trausner Lukácsra s Jacab Bernádra haragitották vala, Gerendről én Baranyába szaladék«.

szenteskedő jezsuitáknak is az igazat s másoknak is a magokét. Szóval az ő saját subjectiv érzelmeit belevegyíti a halhatatlan zsidó király panaszai és fohászai közé. A zsoltárokat itt-ott kibővíti és átalakítja korának szokása szerint. S mint a hogy a mai svájezi zsoltár zergéket és Alpeseket emleget, Bogáti is angyali lovagokról, angyalok országgyűléséről, 12 zsidó vármegyéről, fiskusról, törökről, tatárról szól az ő zsoltáraiban. Sem lélekben, sem hangzatban, sem dallamban nem lehet párjokat találni. Igazi magyar zsoltárok ezek a régi magyar költészet aranyos sujtásaival — alliteratiókkal, gondolatritmussal, ellentétekkel, fokozatokkal, csengő-bongó ütemekkel, asszonancziákkal és rimekkel pompázón földiszítve.

Irodalmunk büszkesége lesz az unitárius kuruczvilág e gazdag költészete, ha avatott toll ismerteti.

Száműzetése első napjaiban Bogáti heves haraggal fordúlt a hitrontó és vallásüldöző erdélyi urak ellen. Az LV. zsoltárban Dávid, Bogáti szerint, a Keila városbeliekre panaszol, a kik Dávidot a Saul kezébe akarták adni s ezért elárulták. Költőnk képzeletében a hálátlan Kolozsvár tünik fel: ott árulták el őt is az ő jó barátai és akarták sulyos rabságra veretni a fejedelmi tanácsosok kedvéért, kik őt örömest a Dávid Ferencz sorsára juttatnák. A ki egybeveti a Károlyi fordítással, azonnal észreveszi, mily feltünő mértékben a maga esetére alkalmazza e zsoltárt a magyar költő. Érdekes a 13. és 14. szak következő betoldása:

> Tanácsban végeznek istentelenséget.
> Ezekre hadammal most én nem térhetek,
> Mert nagyobb ügy indit, ki előtt elmenjek.

E „nagyobb ügy" értelmét az előtte álló LIV. zsoltár 4. és 5. szaka világosítja fel a következőképen:

> Látja Isten s megsegiti lelkemet,
> Kevés hadacskámmal megment engemet.
> *Oltáridon azért vigan áldozom,*
> *Áldozattal neked énekem mondom.*
> Árulóim veszedelmét ha látom,
> Kévántam ótalmadat mikor látom.

Ily önállóan közbeszúrt részletek arra utalnak, hogy költőnk a megzavart zsoltárforditás befejezése végett menekült el Baranyába.

Több hely is megerősíti e föltevést. Az LVII. zsoltár pl. így nyilatkozik Bogáti üldözőiről és az ő költői működéséről.

Mint egy-egy fene oroszlánok ezek,
Kik lángot fúnak, kik most megkerültek.
Fegyver, tőr és tűz az ő fogok, nyelvek:
Királyt izgatják, tanácsokkal törtek.

Rajtam faragnak, leshálót vetettek.
Pusztán vadásznak, erdőt körűl vettek.
Vermeket ástak, úgy elrémitettek:
A farkastőrben ám ő magok estek.

Azért kész lelkem, kész neked én lelkem,
Nagy jótétedet lelkemmel éneklem:
Mozdulj hegedűm, ki én hirem-nevem,
Mozdulj szép lantom, muzsikám, vig szivem.

Elég világosan nyilatkozik a XXV. zsoltárban is az eredeti szövegtől eltérő sorokban:

Tudod, ellenségimnek nem vétettem;
Látod, mennyi *sok gondolatban* [1] estem.
Ennyi búmat, de már megelégeljed,
Munkám, búdosásom immár tekintsed.
Nézd meg, Uram, azok miért gyülölnek,
Magok tanácsából engem kergetnek.

Azt ma már kevesen tudják, hogy Bogáti mestere volt a középkori magyar verselésnek. Az itt alább egész terjedelmében bemutatott LV. zsoltárnak következő feltünőbb szépségeit ajánljuk olvasóink figyelmébe.

A 3-ik versszak két első s a 6. versszak három első sora hármas, az utolsó versszak négy sora négyes fokozattal tünik ki. Ez utóbbi strophának mintegy ellenformája a 2. és 11-dik szak, mindkettőnek három első sora lépcsőnként haladó hármas s a negyedik sor szépen összevont újabb hármas fokozatban emelkedik. A 19. strophában szép hasonlat és metaphora, a 17-ikben csinos ismétlések, a 10-ikben erős ellentétek vannak.

Legszebb a 15. stropha fenséges ellentéte, hol a hármas fokozaton át csaknem kétségbeesésig emelkedő rettegés az Urnak egy részvevő tekintetére bizalomra lágyúl:

Teljes egy napestig ezen mind könyörgék,
Reggel és dél közbe, este mind így szólék,
Iszonyún rettegve én csaknem ordíték.
Az Ur rám tekinte — szivem csendesedék.

[1] Vélekedésbe, gyanúsításba.

A 20. stropha a Bogáti technikájának legjellemzőbb sajátságát mutatja be: senki sem tudta a régi magyar költők közül az alliteratiót oly zengzetesen alkalmazni, mint ő.

Az kiről nem tehetsz, azt bizd az istenre.
Ha bünnel nem bántod, úgy bizhatol benne.
Bizonynyal meghigyjed: rajtad leszen szeme.

Psalmus: LV. Jótételt felejtett Keila.[1]

Nota: Hálaadásunkban róllad emlékezünk, etc.[2]

1. Ijedt vitéz Dávid Keilában szorula,
Kit minap hadával pogántól megtarta.
Város elárolta, jövendőn megtudá,
Azért futva rólla Istennek ezt mondá.

*

2. Ó kegyelmes Atyám, halld meg beszédemet,
Mert az veszély rajtam, tarts nekem füledet,
Nagy kiáltásomra ne rejts el szinedet,
Tekints és felelj meg, nézd nehéz ügyemet.

3. Te nézed, mi jő rám, kitől mint ijedtem,
Mint retteg és reszket, mint rémült én lelkem;
Mert ihol siet rám erős ellenségem,
Azok árultak el, az kikkel jól töttem.

4. Értem az kiáltást: közel az ellenség!
Sok gonosz tanácsi, tudom, most végezék,
Mi halállal haljak, mert igen haragszik;
Tudom, gyülölségből miként szándékozik.

5. Testemben, lelkemben fájdalom nagy bennem,
Mintha szörnyű halál állana előttem,
Veszett ifjú színem, annyéra rémültem,
Ha te nem védelmezsz, immár kézbe költem.

6. Ezent kézbe leszek, adj Uram két szárnyat,
Mint egy sebes galamb hogy elszaladhassak,
Ezennel kezekből pusztába szálhassak,
Holot bátorsággal tőllök maradhassak.

[1] Czím a versfőkben is.
[2] Bogáti rendesen a szöveg szerint alkalmazza a dallamokat. De itt menekülése örömében nem veszi észre, hogy a hálaadó nóta a szöveg nagy részére nem talál.

7. Laknám ott békével, magamat megónám,
Ez reám költ vésztől fejem takargatnám,
Keila városának bosszúját ne látnám,
Hazug, embertelen népét távoztatnám.

8. Forditsd és változtasd nyelveket ezeknek,
Egy nyomon királynak ne beszélhessenek.
Verd meg az nyelveket, az kik poklul élnek,
Sok *ham's perpatvart,* dühösséget űznek.

9. Ezt szememmel láttam, semmi jó nincs bennek,
Éjjel-nappal néztem: hamissak, kevélyek.
Piacon, ucáin sok hamisság köztök,
Száma sincs sok gonosz cselekedeteknek.

10. Lelkemnek az egyik *fő-polgárt* itíltem,
Ki most főárulóm, bizonnyal értettem.
Ha ellenségemtől esnék ez, eltűrném;
Hogyha gyülölt volna, jó kedvvel szenvedném.

11. Ezt sohasem hittem, mert te rosz barátom,
Nagy szivet mutattál, te valál tanácsom;
Ha az szent sátorhoz jártam, felem-társom,
Szivem, mindenesem, te valál tanitóm.

12. Illyentől hogy félnék, én szivem nem adta,
Ki most szegény főmet szidja és eladta.
Barátság törvényét ki meg sem gondolta,
Kézben az ártatlant adni így akarta.

13. Tartsa pokol őket, mint pokol népeket,
Tássa torkát az föld, úgy nyelje be őket;
Mert szinte megrugtak minden jó erkölcsöt,
Tanácsba végeznek istentelenséget.

14. Ezekre hadammal most én nem térhetek;
Mert nagyobb ügy indit, ki előtt elmenjek.
Illyen veszélyt rájok tőlled azért kérek.
Kiáltásom szerént im' el is szaladék.

15. Teljes egy nap estig ezen mind könyörgék,
Reggel és dél közbe, estve mind így szólék,
Iszonyún rettegve én csaknem orditék.
Az Ur rám tekinte — szivem csendesedék.

16. Keilából, úgy adá, békével szaladék.
Ellenségem hallván, ebbe megtartozék.
Hiszem, hogy angyalid hordoztak, őriztek;
Az király hadánál velem többen löttek.

17. Ezután is tudom, az Úr velem leszen,
Az mennyei biró igaz törvént teszen:
Az királt megveri, ha jobbá nem leszen,
Ha Istent nem nézi, ha békés nem leszen.

18. Im lásd, sziligyeket[1] veszteni akarták;
Isten, barát, rokon, — azt meg sem gondolták.
Mig közöttök lakám, magokat mint adták.
Jótétemet hittem, hogy így megszolgálják? . . .

19. Lágy vala, mint az vaj és édes beszédek,
Mint egy olaj úgy, mint kedvemre, szép nyelvek.
De lám az szavokba vasat-tűzet töttek, —
Lám árulók voltak *az álnok pór népek.*

20. Az kiről nem tehetsz, azt bizd az Istenre,
Ha bűnnel nem bántod, úgy bizhatol benne.
Bizonnyal meghigyjed, rajtad leszen szeme;
Ügyedet felveszi, nem hagy el örökké.

21. Immár koporsójuk kész ellenségimnek,
Mert az vérre törők csak félig sem élnek;
Álnok, kegyetlenek üdő előtt vesznek,
Ezt, Uram, megadod látni én szememnek.

*

22. Tökélletlen, álnok, hamis barát ellen,
Az jó tött felejtett *pór emberek ellen,*
Vérre törekődő kegyetlenek ellen,
Ötven ötöd ének így szól latrok ellen.

KANYARÓ FERENCZ.

[1] Szelid.

Egyháztörténelmi adatok.

CXLIII.

Mária Theresia vallásügyi rendelete.

A XVIII. században a katholikus hitre áttért főbb nemesek mindent elkövettek, hogy földijeiket vagy jobbágyaikat az új hitre magokkal vigyék. E szent buzgalom igen gyakran a templom s más egyházi javak erőszakos elfoglalásában nyilvánult. Az erdélyi kormányszék e visszaélések meggátlására általános rendeletet ad ki 1752-ben; ugyanakkor tudatja, hogy a királyné a kath. ünnepeket országos ünnepekké teszi, mely napon a vásárok szüneteljenek s eltiltja a külföldről bekóborló kalugerek befogadását az oláh községekbe és ekklézsiákba.

Szolgálunk Kegyelmeteknek Birák Uraim!

Érkezvén székünkben a Mltsgos Királyi Guberniumnak Commissiója, melyeknek per circulares promulgatiója parancsoltatik.

1-mo. Hogy bizonyos üdőtől fogva ezen hazában némely possesorok nem tekintve az Hazafiui tartozó edgyességre és szeretetre s Haza törvényére, tsak magok indulattjokból s authoritássokból hol egy, hol más szin alatt a közönséges békességet turbálják más Religión levő Templomoknak és Ecclesiasticus Fundusoknak erőszakos elfoglalásával, sőt még többeknek is elvételével fenyegetőznek. Minthogy pedig az ilyetén dolgok az Haza törvényével, nevezetesen az Approbata Const. Partis I. Tituli 1-mi Articulis 7-mo et 8-vo ellenkeznek: azért ezen Commissio tenora szerint adhortáltatnak mindenek, hogy Haza törvényén kivül magok authoritásokból való erőszakos occupatióktól, nevezetesen Templomok és Ecclesiasticus Fundusok és Parochiáknak a modo in posterum elfoglalásától szünynyenek. Kglmetek publikálja, ha hol efféle dolog mutatkozni kezdenék, mü nekünk Tiszteknek hirré tenni el ne mulassza.

2-do. Felséges Asszonyunk eö Felsége de 6-ta mensis Curent Költ Kglmes Resciptumában parancsolja azt is, hogy ez Hazában Vasárnap és a Római chatolica Ecclesia bevett rendi szerint esni szokott Innepek méltó tiszteletben tartassanak, ezeken minden Helyiségekben áruk, mivek bolttyai, sátorai bezárva legyenek, vásárok megszünjenek, et Omnia ea quae publicum Religionis Catholicae

cultum respiciunt, observentur. Mely szerint Publicálja Kglmetek ezt is minden rendeknek, ezen Felséges Asszonyunk eö Felsége parancsolatját is observálják, Vasárnap s Innepi napokra esni szokott Provincialis sokadalmokat, Vásárokat az következendő napokra transferálják, nem különben minden helyiségekben az Czégérek bevétettessenek, Táncz, musika, Ital megszünjék délelőtt való tizenegy óráig, keményen parancsoltatik.

3-tio. Tapasztaltatván ez Hazában bizonyos üdőtől fogván az is, hogy az oláh össég alá s feljáró Caluger s más vándor Hitetőknek nem tsak helyt ad, hanem gyülekezetekben béviszi és tartja. Parancsolja azért eö Felsége kemény büntetés alatt mind Tiszteknek, mind helységek biráinak, Esküttjeinek, hogy igen serény vigyázással legyenek s az hol olyan hitető vándorok találtatnak, töstént megfogattassanak. Vevén ezért kegyelmetek ezen Circularisunkat, Falut gyütvén az egész Falu előtt felolvastassa, az indorsatio szerint hordozza és az fenn megirt parancsolatokat observálja és observáltassa, sub poena non observationis mandati irremissibiliter exigenda. Isten éltesse Kglmeteket.

Bethfalva 20. maji 1752. Kglmeteknek jóakarói

Az vice tisztek.

A rendeleten kivül ez van irva:

Felséges Királyné Asszonyunk Commissioja a Templomok és Ecclesiasticus Fundusok dolgáról.

Saját megjegyzésem. Tarcsafalvi Pálffy Zsigmond ezen időben Bethfalván lakott, minthogy ott birtokos volt. Ugyanekkor Keresztur fiuszék notariussa volt s igy adta ki ezen rendeletet a tisztek nevében, Bethfalváról keltezve.

Ezen rendelet eredetije Tarcsafalván a Pálffy család levelei között van. Onnan közli

TARCSAFALVI PÁLFFY GYÖRGY.

Magyarország közoktatásügye az 1900. évben.

Az a jelentés, a melyet a vallás- és közoktatásügyi minister 1900. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett, három részből áll. Az első magában foglalja a miniszter tulajdonképeni működéséről szóló jelentést, a második a közoktatásügy, egyházi és hitélet statisztikai ismertetését és a harmadik az előbbiek megvilágítására szolgáló statisztikai táblázatokat.

Az első részből kiemeljük a következőket.

Az országos közoktatásügyi tanácsot szervezeti munkálatok foglalták el. Felülvizsgálta az állami elemi tanító- és tanítónőképző intézetek, az állami felsőbb leányiskolák, állami felső nép- és polg. iskolai, tanitó- és tanitónőképző intézetek tanítási tervét; javaslatot dolgozott ki az országos paedagogiai könyvtár és tanszermuzeum szervezetéről, elkészítette a népiskolai ifjusági könyvtárak könyvjegyzékét, jelentést tett a népiskolai szemléltető képekről, javaslatokat készített az állami elemi tanítóképző intézetek tantervének életbeléptetéséről és tankönyveiről, a felsőbb leányiskolai tanítónők qualificatiojáról.

A felső oktatás terén a budapesti tud. egyetemen a tandij és a tanári illetmények kérdése rendeztetett. A jogi és orvosi vizsgálati rendben bizonyos régóta érzett hibák megszüntek. A kolozsvári tud. egyetem könyvtára új szabályzatot és útasítást nyert.

A középiskolai oktatás terén jelentős mozzanat, hogy a revideált tanítási terv életbelépésére a szükséges intézkedések megtörténtek. Megelégedéssel jelenti a miniszter, hogy az új tanítási tervek „minden rázkódás nélkül illeszkednek bele az iskola rendjébe“. Az ífjúság művészeti érzékének fejlesztésére szolgáltak a rendkívüli művészettörténeti előadások. A tandíjszabályzatot a tanárok, tanitók gyermekeinek javára úgy módosította, hogy a gyermekek még az átlagos % átlépésével is tekintetbe vétessenek. A tanárképzés érdekében történt, hogy több tanárjelölt internatus állami segélyben részesült, több tanár és tanárjelölt külföldi útazási ösztöndijat kapott. A testi nevelés érdekeit megillető figyelemben részesítette; intézkedett, hogy a torna-versenyek nagyobb ünnepséggel rendeztessenek; behozta a kötelező játékdélutánokat. Tárgyalásokat folytatott a városokkal játékterek átengedése iránt, tornatanárok részére játéktanfolyamot rendeztetett. Nevezetes mozzanat a párisi nemzetközi kiállitáson való részvétel, hol két elsőrendü kitüntetést (grand prix) nyert, egyet a fiu,- egyet a leányközépoktatásért.

A népoktatás terén 1895 ig inkább a belterjes működésre törekedtek, pedig „ha valahol, úgy a népoktatásnál az extensiv fejlődésnek az intensiv haladást meg kell vala előznie". Mert valódi népoktatást csak elegendő számú iskolával és jól képzett tanítósággal lehet elérni. Wlassics, többször kifejezte már, a párhuzamos törekvés híve: egyrészt a külső fejlesztésre, iskolák, tanítói állások szervezésére és szaporítására, másrészt az oktatási módok, tanítási tervek, iskolai administratio javítására törekedett. E czélból történtek a következő fontosabb intézkedései: szabályozta a tanfelügyelők iskolalátogatását, emelvén az utazási átalányokat, ezek hatásköréből kivette a felsőbb leány, majd a felső kereskedelmi iskolákat; szaporította a tanfelügyelőségi személyzetet. Nagyobb belső változás az új tanitási terv, mely már közelebb kiadatik; továbbá a gazdasági ismétlő iskolák szervezése, melyekkel a népoktatást a gyakorlati élettel kivánta közelebbi kapcsolatba hozni s melyekről örömmel jelenti, hogy máris „mély gyökeret vertek a nép körében". Sürgeti az ismétlő iskolázás valóságos keresztülvitelét. A vallás erkölcsi nevelés egyik mozzanata, hogy a tanitók kötelessége lesz ezután a növendékeket templomba kisérni. Elvi jelentőségü döntés történt arra nézve, hogy *a tanító közhivatalnok*. A tanítóképzés szinvonala évről-évre emelkedik. A tanítóképző intézeti tanárok a paedagogiai tárgyakat ezután az egyetemen fogják hallgatni. Az iparos tanonczIskolák újra szerveztettek; az alsófoku kereskedelmi iskolák új tanulási tervet és szervezetet nyertek A budapesti állami felsőbb leányiskolához 2 éves gymnasiumi tanfolyam csatoltatott. Ezóta szerveztetett leánygymnasium.

Ezek az utolsó öt év nevezetesebb intézkedései.

A *kisdedóvás* terén a törvény végrehajtása sok nehézséggel jár, mert a községek már alig birnak mindenféle közterhük mellett újabb óvóintézeteket szervezni és fentartani úgy, hogy az óvótörvény végrehajtásának további feladata egészen és kizárólag az állam támogatására van utalva. A *népoktatásra* vonatkozóan a rendeletek tengeréből kiemeljük azt, a mely a törvény által megkövetelt minimális szorgalmi idő megtartását, a gazdasági ismétlő iskolák teljes benépesítését, az iskolai ünnepek megtartását, ifjúsági és tanítói könyvtárak létesítését követeli és sürgeti. A tanítóvilág sorsát szivén viselő minisztert állítja elönkbe az az intézkedése, melylyel Budapesten és Kolozsvárt az egyetemek mellett tanítók, tanárok és általában a tanügyi téren működő egyének egyetemeken tanuló gyermekei számára internatusokat létesít „Tanítók Háza" néven. Az első Budapesten már megkezdette működését; a másodiknak előkészítő munkálatai most folynak. Az 1893. évi XXVI. t.-cz. végrehajtása ügyében kiemeli a jelentés, hogy a 600 koronás minimumra ez ideig 433, a 800 koronás minimumra 4390 tanítói fizetés egészíttetett ki. Az állami elemi új iskolák szervezése ügyében jelentékeny haladásra és sikerekre mutathat rá. 1898-ban 200, 1899-ben is 200 új iskolát szervezett évenként 300 új tanítói állással úgy,

hogy most már az elemi népoktatás extensiv fejlődését egyedül az állami iskolák képviselik. Itt a népoktatási politikában egy nevezetes változást kell feljegyeznünk. Eddig az új állami iskolákat a vegyes lakosságu községek kapták; a tiszta magyar ajkú, de egyébként mindenféle köztehertől kimerült községek maradtak iskola nélkül, vagy legjobb esetben gyönge, elmaradott és semmi tekintetben meg nem felelő iskolával. Még elég korán jött az a belátás, hogy a magyarságot erősíteni kell. Mert nagyon sok olyan község van széles Magyarországon, hol a magyarságnak nemzetiségi és intellectualis felemelése más módon, mint állami elemi népiskolával el nem érhető. Az 1900-ban szervezett 148 iskola közül 46-ot tiszta magyar község kapott. Még mindíg nem elég, de kezdetnek mindenesetre már örvendetes.

Az új elemi iskolák számának és jelentőségének növekedésével mind jobban kitüntek a *régi gondnoksági utasítás* hiányai és hézagai. A miniszter hálára kötelezte a tanítóságot azzal, hogy új gondnoksági utasítást adott, a melyben a gondnokság hatásköréből az iskolai oktatás szorosan vett szakszerű elbírálását kivette. S ez jól van így, mert a gondnokságok tagjai az esetek két harmad részében képzettségüknél fogva képtelenek arra, hogy a tanítót szorosan vett tanítói munkájában ellenőrizzék. Ezzel a tanítóság egyik eddig állandó panaszának forrása megszünt. A szellemi vezetés helyett a gondnokságoknak kötelességévé tétetett — egész helyesen — a dologi ügyek, szükségletek rendbentartása. A hatáskörök és teendők eme helyes elosztása alapján elvárja az új utasítás, hogy a tanító az egyéni teljes felelősség tudatában önálló, de mégis egységes eszmék által áthatott munkásságot fejt ki a nemzeti irányú nevelés érdekében.

Ha a miniszter megkivánja a tanítóktól, hogy erős hazafias érzülettel, igazi szakértelemmel és teljes társadalmi megbízhatósággal teljesítsék nagy és nehéz feladatukat, belátja, hogy e fokozott követeléseket csak úgy támaszthatjuk velök szemben, „ha igyekszünk anyagi helyzetüket társadalmi állásukhoz mért tisztességes megélhetés határáig biztosítani“. Érdekes lesz az 1901. évi állami költségvetés idevonatkozó egy pár adatát idejegyezni: van összesen 3350 állás. Ezek közül 50 állás 1400 koronával, 387 1200 koronával, 1850 1000 koronával, 1033 800 koronával.

Már a mult évi jelentésben jelezte, hogy *bérházakban* rosszúl elhelyezett iskolák helyett új iskolai épületeket kell emelni. E czélra 5 millió kor. áll. rendelkezésére. Az 5 évre terjedő építkezés programmját úgy állapította meg, hogy az 1901. évben a székesfőváros környékén levő nagy állami elemi iskolák kapjanak épületet. Fontos kulturális mozzanat iskola-épületeknek *magyar motivumokkal, magyar ornamentikával való tervezése.* Az első kisérletek (3 iskolánál: ujpesti Lőrincz-utczai, máramaros-szigeti, beregszászi) igen szép eredménynyel jártak. Ezzel kiván az aesthetikai érzék nemzeti irányban való fejlesztéséhez hozzájárulni, hogy becsüljük meg eddig elhanyagolt ősi formáinkat.

Egyik kedves alkotása a miniszternek *a gazdasági ismétlő iskolák*. A mit ezekre nézve mond, méltó, hogy szó szerint ideiktassuk. „Kétségtelen, hogy minden egészséges kulturának a nép gazdasági életével kell összeszövődve lenni, avval közös talajból gyökerezni; viszont ez a kultura, melynek czélja a nép gazdasági felemelését is felölelni, hamar gyökeret ver és gyorsan fejlődik. Ebben van oka, hogy évről-évre a gazdasági ismétlő iskolák erős fellendüléséről van alkalmam beszámolhatni, mert ezen intézményt, mint a nép általános miveltségének emelése mellett annak közgazdasági jólléte előmozdítására irányulót felismerve: egyaránt támogatja a nép, az iskola fenntartók és a tanítók ügybuzgósága. Igy történhetett, hogy a gazdasági ismétlő iskolák száma négy év alatt majdnem másfélezerre emelkedett (1639), növendékeik száma pedig 196000 s 23 külön szaktanító intézet van a gazdasági ismétlő iskolák között". Természetes, hogy ez iskolák tanítási terve, szervezete, tananyaga olyan, hogy a leánygyermekek is a szükséges oktatásban részesülhetnek. Erre a czélra aztán *tanítónőket* kell képezni, a kik a konyhakertészet, baromfitenyésztés, házi állatok gondozása, női kézimunka, háztartás és az egyes vidékek viszonyaihoz képest a megfelelő háziipar ágaiban adnak oktatást. Ezek alapján bizvást remélhetjük, hogy „a gazdasági irányzatu oktatás fogja rövid idő alatt áthatni a szorosan vett népoktatást, abba életet, pezsgést és oly kulturtényezőt vivén be, mely minden paedagogiai eszköznél hatalmasabb erővel fogja az iskolát és szülői házat összekapcsolni, melynek hatása alatt a szellemi és anyagi jólét virágai fognak fakadni".

A *felső népiskolák* száma állandóan apad, végleges megszünésük csak idő kérdése már. A hol a viszonyok engedik, ott a közönség igényeit inkább kielégítő polgári iskolává alakulnak át.

A *polgári iskolak* ismét szaporodtak. A polgári iskola kérdése hova-tovább nagyobb figyelmet érdemel és nagyobb figyelemben is részesül. A polgári iskola reformjára nézve az országos közoktatási tanács azt az elvet állapította meg, hogy két tagozatból — a négy osztályú polgári iskolából és a három évfolyamú felső polgári iskolából fog állani. Hogy az egyéves önkéntességi kedvezményt és a megfelelő közszolgálati ágakra való minősítést megkapja, melynek érdekében tárgyalások folynak, az érdeke a közép- s különösen a gymnasiumi oktatásnak is. Mert ez utóbbi iskola így megszabadul sok oda nem való elemtől s kitüzött czélját annál sikeresebben munkálhatja.

A *tanítóképző intézetek* érdekében tett két nagyfontosságú intézkedésről kell megemlékeznünk. Egyik az év folyamán kibocsátott új *rendtartás*, a melynek egyik alapelve az, hogy a tanítóképző intézet *szakiskola*, de egyúttal *nevelő intézet* is. Mint szakiskolának feladata az, hogy azokra a jellembeli tulajdonságokra, miveltségre és ismeretekre fordítsa gondját, melyekre a leendő tanítónak az iskolában és a társadalomban legnagyobb szüksége van; mint nevelő intézet pedig a családot választja mintaképül s így állapítja meg

nevelési eszközeit, nevelési rendjét. Ez a nevelői munka teljesen a tanári testületre nehezedik.

Ehhez képest az *igazgató tanácsok* hatásköréből kivétetik a szorosabb értelemben vett iskolai munkásság vezetése és ellenőrzése s csak a gazdasági és sulyosabb fegyelmi ügyek vezetése marad teendőjéül; ennek következménye aztán, hogy az igazgató és tanárok jog- és hatásköre meglehetősen kitágíttatott. A tanképesítő *vizsgálat rendje* is revisio alá vétetett s e szerint a vizsgálat súlypontja a hazai vonatkozású és a néptanítói hivatás szempontjából gyakorlati fontosságú tárgyakra esik. Nagy jelentőségü lesz még az új tanítási terv életbeléptetése is, a melyhez a szükséges előmunkálatok már mind megtörténtek. Az *óvónőképzésnél* veszedelmes bajként jelentkezett a *túltermelés*, ezért három ilyen intézet tanítónőképző intézetté alakíttatott át. Azonban, úgy tetszik nekünk, hogy e téren is, ha eddig nem is jelentkezett, be fog állani nemsokára a túltermelés, a mi egy nagyon veszedelmes társadalmi bajjá nőheti ki magát. Olyan kérdés ez, mely megérdemli a legodaadóbb figyelmet.

A *kereskedelmi szakoktatás* terén jelentősebb mozzanat, hogy a felső kereskedelmi iskolák részére főigazgatói állás szerveztetett; továbbá az országos ipari és kereskedelmi oktatási tanács is, mely véleményező és tanácsadó közege a kereskedelmi és közoktatási kormáyzatnak. Egy rendelet megállapítja azokat a feltételeket, a melyek mellett kereskedelmi *akademiák* szervezhetők. Ilyen jelenleg csak egy van Budapesten, a kolozsvári kifejlesztése még tárgyalás alatt áll. A *nőnevelés* és női életpályák szaporítása czéljából történt 1888-ban a *női kereskedelmi tanfolyamok* szervezése, azonban szükséges volt e tanfolyamok engedélyezésének korlátozása.

A *felsőbb leányiskolák* életében legfontosabb a tanítási terv reformja. E szerint a felsőbb leányiskola „középiskolai jellegű intézet“, egységes tanfolyamú, hat osztályú intézet minden tagozás és elágazás nélkül; czélja az, hogy a fiu-középiskolák módjára általános míveltséget adjon növendékeinek, a miben a gyakorlati irányú polgári leányiskolától és az egyetemre előkészítő 8 osztályú leánygymnasiumtól egyaránt különbözik. Fősúly az irodalmi és történeti tanításra helyezendő. Az új tanítási terv előnyét a jelentés abban látja, hogy az iskola eddigi *tagoltságát* megszünteti és a nemzeti irányt jobban érvényre juttatja. A *gyógypaedagogia* terén is örvendetes haladás jeleit láthatjuk, bár még mindig nagy a száma nálunk azoknak a fogyatékos érzékűeknek, a kik oktatásban nem részesülnek.

A jelentés második része az ország *közoktatásügyének, egyházi és hitéletének statisztikai ismertetését* adja. E részből a következő adatokat közöljük.

Az összes óvóintézetek száma 2570 volt, 79-el több a múlt évinél. 2251-ben (90·03%) kizárólag magyar a foglalkoztatási nyelv; 215-ben vegyes, 104-ben (3·25%) a magyar nyelvet nem használták. Az alkalmazottak száma 2656; 46-nak nincs oklevele; magyarul nem tudó óvók száma 26. Óvóköteles 271.430; ezek közűl óvásban

részesült 224.123 (82·58%), múlt évben az arányszám (84·6%) kedvezőbb volt. Összes fentartási költség 2,527.104 k.-t tett, emelkedés a múlt évihez képest 176.364 k.

A népiskolai tankötelesek száma 2.936.750, a megelőző évinél 23076-tal több. Iskolába járt 2,384.122 gyermek, vagyis 81·18%; múlt évi arányszám 80·86%. Középiskolába járt 38.658 tanköteles, köztük 225 leány. *Anyanyelv* szerint a horvát tanulók száma 5154-gyel, a ruthéneké 1074-gyel apadt, a németeké változatlan, a többieké mind emelkedett, legnagyobb számban (16.770) a magyar. Fájdalom azonban, hogy a *magyar tankötelesek közül csak 85·10% jár iskolába*, a tótok közül 87·23%, a németek közül 90·85%.

Az iskolába járók számát *tankerületenként* vizsgálva az egyetlen megye, melyben az iskolába járók száma a tanköteleseknek még felét sem teszi, Máramarosmegye (42·37%). 90%-ot meghaladja 15 megyében; *a tankötelesség végrehajtása épen az erdélyi részekben sikerült legkevésbé! Hitfelekezetek* szerint a tankötelesek közül aránylag legtöbb (91·75%) ág. hitvallású járt iskolába, *azután jönek az unitáriusok* (88·91%), róm. kath. 86·42%, ev. ref. 84·52%, zsidók 83·04%-kal; a görög keletiek (66·03%), még inkább a gör. kath. (63·19%) nagyon hátra állanak. A különféle jellegű iskolák látogatottságáról szóló kimutatásban az unitárius felekezeti elemi iskolákról nincs kimutatás; a mi mindenesetre hiány, s alkalmas arra, hogy alapos kételyt támaszszon a statisztikai adatok megbizhatósága felől. A népiskolák összes száma 17,048; a legjelentékenyebb emelkedés az állami népiskolákra esik. Emelkedés az iskolák számában csak a róm. kath.-nál (33) és a görög keletieknél (3) van; a többi felekezeteknél ellenben esés. *Az unitarius elemi iskolák* száma 38-ról 36-ra apadt. Tisztán magyar tannyelvű iskola 10.325 (60·56%), 1895-ben volt 9693; így a haladás bár jelentékeny, még sem mondható egészen kielégítőnek, ha hozzá veszszük ehhez még, hogy *1521 azon iskoláknak a száma, a melyekben nem tanították kellő sikerrel a magyar nyelvet*. A tanítók száma 28.629 volt, az előző évinél 672-vel több, *emelkedés 1895-től 2253*. „Ez az emelkedés az iskolák, tantermek, valamint a tényleg iskolába járók számának emelkedésénél jobban bizonyítja, hogy a népoktatás az utolsó 5 év alatt mily hatalmasan fejlődött“. A magyarúl tudó tanítók százaléka 1895-ben 92·69%, a magyarúl keveset tudóké 4·9%, semmit sem tudóké 2·5%. 1900-ban tökéletesen tudott magyarúl 93·85%, keveset tudott 4·60%, semmit sem tudott 1·55%. Tehát a magyarúl nem tudó tanítók száma megapadt, a magyarúl tökéletesen tudóké 2778-czal emelkedett. A tantermek száma 434-el emelkedett. Az elemi iskolák *anyagi* viszonyairól is részletes kimutatás olvasható; itt az emelkedés állandó és örvendetes jelenség. A részleteket azonban mellőznünk kell. A felső népiskolák száma (27) fokozatosan apad, ellenben a polgári iskolák folytonosan szaporodnak. Polgári iskola volt 296, a múlt évinél 8-czal több. A fiutanulók száma 18.373, öt év alatt szaporodás 3581, utolsó év alatt 914. A leánytanulók

száma 25,129, öt év alatt szaporodás 7355, utolsó év alatt 1254. A polgári iskolai tanítók száma 2232, szaporodás egy év alatt 89. *Felsőbb leányiskolák* száma 27, internatus volt 19-ben; ezekben 698 leány nyert teljes ellátást és nevelést. A növendékek száma 4902, emelkedés az előző évihez csak 43. A csekély emelkedés onnan van, hogy az intézetek általában túltömöttek, és így a növendékek száma csak az intézetek számának emelésével gyarapodhatik. Tanárok száma 385, *41-gyel kevesebb, mint a múlt évben*, a mely apadás onnan van, hogy 1899-ben még 104 óradijas tanár volt, 1900-ban csak 51. A *felső kereskedelmi iskolák* száma (37) változatlan; tanulók száma 5160, tanároké 393. *Tanítóképző intézetek* száma 81 volt, 4-gyel több a megelőző évinél; ezek közül 32 tanítónő- és 49 tanítóképző intézet; internatusa volt 58-nak. Tanárok száma 759, a múlt évinél 36-tal több; növendékek száma 8057, szaporodás egy év alatt 962, öt év alatt 3231 = 66·95%. Ez a szaporodás a már régebben észlelt tanítóhiányra tekintettel örvendetesnek mondható.

A *középiskolákra* térve át, a magyar anyaországban a gymnasiumok száma 2-vel szaporodott, a reáliskoláké változatlan maradt. Van tehát 197 középiskola (112 főgymnasium, 53 nem teljes gymnasium, 25 főreáliskola és 7 nem teljes reáliskola). 176-ban kizárólagos tannyelv a magyar. A tanárok összes száma 3673; a szaporodás egy év alatt 117. A helyettes tanárok száma *aránytalanul* szaporodott, a mi az okleveles tanárok hiányára mutat. A tanulók száma a tanév végén 58022 volt, 1581-gyel több, mint a megelőző évben, *közöttük 225 leány*. Az emelkedés a gymnasiumoknál sokkal nagyobb. Feltünő az ismétlők nagy száma az I. és V. osztályban és a kevés ismétlő a VIII. osztályban. A magyar anyanyelvű tanulók arányszáma 1895-ben 73·64%, 1900-ban 76·06%. Felekezetek szerint legnagyobb az arányszáma az izraelitáknak az összes népességhez. *Előmenetel* tekintetében általános jeles tanuló volt 3619 = 6·23%, általános jó 10129 = 17·45%, minden tantárgyból legalább elégséges volt 31.373 = 53·89%, elégtelen volt 12.901 = 22·43%. (Meg nem állhatom, hogy a kolozsvári unitárius főgymnasium tanulóinak előmeneteli arányszámait ne közöljem: itt minden tárgyból jeles tanuló volt 23 = 7·1%, legalább jó 43 = 13·2%, legalább elégséges 174 = 53·9%, elégtelen 83 = 25·7%.) A görög pótló tanfolyam hallgatóinak száma évről-évre apad, jeléül annak, hogy ez a tanfolyam egy halva-született intézmény. Érettségi vizsgálatra jelentkezett 3823, szóbelire bocsáttatott 3658 tanuló. Az országos nőképző egylet budapesti leánygymnasiumában 1900-ban tartatott első izben érettségi vizsga. Bizonyítványt nyert 22 leány. Hányan jelentkeztek, arról nem szól a jelentés.

Felső tanintézet volt 59, 2-vel kevesebb, mint a megelőző évben. 912 tanár, a téli félévben 11.560, a nyáriban 10.567 tanuló. *Az unitárius, róm. kath. és izraelita vallású felső tanintézeti tanulók száma szaporodott*, a többi hitfelekezetűeké apadt. 1896-ban a nőhallgatók száma 1, 1899-ben 18, 1900-ban 36.

Az *egyházi és hitéletre* vonatkozólag „az egyházpolitikai törvények“ hatásakép érdekes adatokat olvashatunk. 1900-ban a vallásfelekezetek kötelékéből 1346-an léptek ki, 15-tel kevesebben, mint 1899-ben. A görög keleti egyházból 544-en, az ág. hitv. 358-an, ev. ref.-ból 290-en, a róm. kath. egyházból 145-ön léptek ki. Ha a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény életbelépése óta eltelt 5 évet vesszük, akkor legnagyobb a vesztesége az ev. reformátusoknak (4983); a gör. keletieké 3894, a róm. katholikusoké 2866, ág. evangelikusoké 2195, gör. katholikusoké 145, *unitáriusoké 6*, izraelitáké 67. Kedvezőtlenek azonban a keresztelések tekintetében reánk vonatkozó adatok. Az újszülötteknek a róm. katholikusoknál 99·98%-a, a görög katholikusoknál 97·42%-a, a gör. keletieknél 96·31%-a, ág. hitv. ev.-nál 98%-a, ev. ref.-nál 97·54%-a, *unitáriusoknál csak 82·02%-a kereszteltetett meg.* Ez alighanem a keresztelések halasztásából származik. A tisztán egy felekezetűek közt kötött házasságokat tekintve, a róm. katholikusoknál a házasulók 97·62%-a, a görög katholikusoknál 96·72%-a, a görög keletieknél 88·36%-a, az ág. hitv. evangelikusoknál 96·97%-a, az ev. reformátusoknál 95·34%-a részesült egyházi áldásban; *az unitárius lelkészek pedig eggyel több tiszta házasságot áldottak meg, mint a mennyi tiszta unitárius házasság az állami anyakönyvvezetők előtt köttetett.* Ennek magyarázata az lehet, hogy az előző év végén kötött házasságok közül egy csak 1900-ban áldatott meg egyházilag. Az *áttérési mozgalmakat* tekintve, nyereségük csak a róm. és görög katholikusoknak volt; *a többi felekezetek mérlege veszteséggel záródik.* Szomorú adata a jelentésnek, hogy „a magyar nyelv az istentiszteletnél *a ref. és unitárius egyház kivételével* kisebb arányban szerepel, mint a minő arány a magyarságnak az egyes hitfelekezetek összes népességében való egyszerű számbeli súlyának megfelelne.“

DR. GÁL KELEMEN.

Árkosi Benkő Mihályné,

szül. Fekete Matild koporsójánál.[1]

Isten! életnek örök Ura, mi Atyánk! megrendült kebellel állunk előtted, fájó érzéseink keresik szent egeidet, mert gyászt boritottál e házra; megrendült kebellel állunk előtted, mert ránk szakadt a bánat, mint terhes felleg, mert oh itt végig tombolt, tobzódva tombolt végig a kérlelhetlen enyészet.

Sorsunk változhatatlan hatalma! éreznünk kell kicsinységünket, érezteti rettenetes hatalmát törvényed. Ah! tudjuk, hogy el kell múlni. Oh de egy-egy elmulásban, mintha mind egyesülnének romboló erői a természetnek. Ah nem a virág elhervadása, nem csöndes elenyésztő lehellet, nem az őszi napsugár szelid fogyása, halványuló árnya egy-egy életnek elmulása; hanem az elemek hareza, melyet bősz viaskodással vínak, egymás ellen támadva ujra és ujra tüz vulkánja és viznek árja.

Megrendült kebellel állunk előtted ez elmulás felett, s fájó érzéseink keresik szent egeidet; s fájdalmas érzések közt teszünk tisztességet, szentelünk emlékezetet elköltözött neked.

. . . Néked! Egész lényed a boldogságra volt teremtve, egész lényed az életre. Virág nem virágozhatik a mezőben szebben, nem fejlődhetik nagyobb ékességggel, nagyobb teljességben, mint a milyen virág te voltál; szin gonddal ápolt virágon nem lehet pompásabb, mint a milyen ragyogó életszin elömlött rajtad. Egész lényed a boldogságra volt teremtve, egész lényed az életre! Szemekből nem sugározhatott több értelem, mint a milyennel te voltál megáldva; okosság alig lehetett nőnek inkább birtoka; akaratban erő több a tiednél; és kedvességben kedvesebb, kedélyben gazdagabb lehetett-e nálad?! Egész lényed boldogságra teremtve, egész lényed az életre! Szellem és természet, gyöngédség és ép egészségesség, e mesés vagyon mind tied.

[1] 1901. dec. 4-én. — Az elhunyt kolozsvári egyházközségünknek egyik jóltevője volt.

És tulajdonaidnak meg volt a magas értéke. Környezett szerető férj, körülvett másoknak a tisztelete. A családban szeretet, becsülés a társadalomban; tieidnek szeretete, barátnőid szeretete kisérték, és tisztelete azoknak, a kik tőled távolabb állottak. Hajód az élet tengerén kedvező szeleken ringott. Ringott, ringott . . . mikor egyszerre feltámadtak a hullámok, s megcsapott a vész, és megrázott testednek utolsó izületéig. . . . A szeretet karjaira veszen, ah de hiába a Kárpátok fenyves illata, üde lég, puha ágy mindhiába; hiába áldozat, szerető anya, testvérek és rokonok ápolása hiába; hány, hány és végig dúl rajtad az elemek harcza, míg az utolsó ár aztán elborit. . . .

Elborit, hogy megsirassanak azok, a kik téged oly nagyon szerettek; hogy könnyek hulljanak a szemekből, melyek reád büszkeséggel tekintettek; hogy megsirassanak azok, kiket te oly igazán szerettél, a kiknek boldogságáért áldoztál, éltél; hogy megsirasson férjed, az ő drága kincsét; hogy megsirasson anyád, első virágszálát; testvéreid, a felejthetlen testvért; nevelt fiad, a jó nevelő anyát; rokon, szerető rokonát; barátnő, jó barátját: hogy megsirassanak, a mi voltál nekik . . . *Matild!*

Isten! édes Atyánk! kihez fohászkodnánk, ki előtt jelenne meg a mi könyörgésünk, ha nem te előtted? Tégedet kérünk, jövel vigasztalásoddal, szent lelked erejével! Sok dolgot elrejtettél előlünk; a mi bizonyos: hogy a te törvényed örök mindenütt, mindenben, a fölkelő hajnalban és a viharnak zugásában, és annak teljesülni kell, ugy a mint van. Jövel vigasztalásoddal és a veszteséget szenvedetteknek adj enyhületet. Add vigasztalásul, hogy a kinek annyi szenvedését látták, immár többé nem szenved, nyugalomra tért. Add vigasztalásul a közrészvétet, melyet mindenek éreznek. És add vigasztalásul Atyánk! szent hitünk reményét. Hogyha nem volt balzsam számára e földön, a fájdalomnak és bánatnak, a melyet hátrahagy, legyen balzsama a hit vigasza: a szeretet nem mulik el. A szerető, jóltevő lélek megmarad itt a földön az emlékezetben és a mennyben az üdvben.

Az elköltözöttet fogadja kegyelmed. Fényeljék neki világosságod!

A hátramaradottakkal legyen gondviselésed, megtartásod!

Hallgass meg!

Mi Atyánk! stb.

Péterfi Dénes.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

A kereszténység lényege. *Harnack Adolftól.* (Das Wesen des Christentums Von Adolf Harnack. Leipzig, 1901. 189 l.). Mostanában alig keltett könyv nagyobb figyelmet, mint a Harnack Adolfé. 1900-ban jelent meg először, s azóta már mintegy öt kiadást ért. Azokat az előadásokat foglalja magában, melyekben a kereszténység lényegét ismertette a berlini egyetem hallgatói előtt. Oly nagy volt az érdeklődés előadásai iránt, hogy az összes facultasok tanulói sereglettek azokra. A mennyit a terem befogadni birt, annyian hallgatták előadásait, egy hallgató tudósitása szerint minden órán hatszázon felül, köztük angolok és amerikaiak szép számmal. E rendkivüli érdeklődés magyarázata: a tárgy fontossága, s az előadás lelkes és érthető, tiszta formája. Harnack Németországon és azon kivül ismert, nagyhirű tudós. Dogmatörténelme és más művei előzték meg e tanulmányait. Hallgatókat az iró, a tudós és eléadó egyaránt vonzott.

Szorosan történelmi alapon kereste a kereszténység lényegét s megállapította Jézus Krisztusban és az ő evangeliumában. „Az Istenországa és annak eljövetele“; „Isten az atya és az emberi lélek végtelen értéke“; „a jobb igazságosság és a szeretet parancsa“ — a Jézus evangeliumának főbb pontjai, e tartalmukban kimeríthetlenűl gazdag gondolatok, e szépséges mondások és hasonlatok, a melyeknek mindenike mögött ő áll, a kiben az evangelium eszméi valóság. Jézus Krisztus és az ő evangeliumának felmutatása, s az evangeliumnak az élet egyes nagy kérdéseire, az askesisre, szegénységre, jogra és aztán a Krisztustanra és az ismeretre való vonatkoztatása teszik a műnek főbb részét. Azonban éppen a történelmi szempontnál fogva nem szoritkozik csupán a Jézus saját szavaira és tetteire, hanem az ő hatalmas személyiségének a hatásait is vizsgálja. Vizsgálja közetlen hatásait és a közitetteket, az apostoli kort, az ős kereszténységet és az egész keresztény történelmet. Nehéz feladat, de teljesiti azt. A kereszténység főbb alakulásaiban, a katholicismusban, görög és római katholicismusban és a protestantismusban megtudja különböztetni azt, a mi lényeges, és azt a mi lényegtelen, a mindig maradandót és a változót, a benső magvat és a külső alakot. A mit műve első felében odaállított: Jézus Krisztus és az ő evange-

liuma mintegy tükör, a melyben meglátszanak, hogy mik a későbbi alakulásokban a valódi keresztény vonások, és mik azok, a melyek nem azok. E tükör a protestantismus kereszténységét mutatja a legtisztábbnak. A protestantismus a bensőség, a szellemiség, a lélekben és igazságban való imádás kiemelése és követése által legközelebb jön a Krisztus evangeliumához.

Harnackot elragadtatással hallgatták tanítványai és olvassák olvasói. Nem mind ugyan, mert a poroszországi orthodox protestans lelkészek gyülése elitélte e könyvet, mely „a mi a szent írás és a történelem szerint a kereszténység lényeges része, háttérbe tolja“, valószinűleg az orthodox tan szerinti Krisztust; természetesen, hogy kárhoztathatja a hivatalos katholicismus is. De üdvözölhetik és üdvözlik mindazok, kik nem pártszempontból itélnek, kik szemlélni tudják Jézus történelmi személyiségét, azt a személyiséget, mely az evangeliumnak nem tárgya, hanem hatalma, ereje volt és ma is az, mely a keresztény életnek forrása volt és marad.

Fennebb egész terjedelmében közlünk e jeles műből egy részletet.

Péterfi D.

Szász Domokos egyházi beszédei két kötetben. I. köt. 176 l. Budapest, Hornyánszky Viktor könyvnyomdája. 1901. Néhai Szász Domokos erdélyi ref. püspök, kolozsvári lelkész egyházi beszédeit Szász Károly dunamelléki ref. püspök sajtó alá rendezte két kötetben, melyek közül most megjelent az I. kötet. A jeles szónok által mondott beszédeket most ujra élvezhetik azok, a kik őt szivesen hallgatták és azok is megismerhetik, a kiknek nem volt arra alkalmuk, hogy hallják. E beszédek a szentirásban való jártasságról és magas vallásosságról tanuskodnak. E beszédekből a protestans lelkészek sokat tanulhatnak, ha mindjárt hitnézetük nem is összhangzik az azokban foglaltakkal. E kötet húsz beszédet tartalmaz.

Előfizetésre felhivás Demeter Dénes homoródkarácsonyfalvi unitárius lelkész előfizetésre felhivást bocsátott ki a felnőtt ifjuság számára való munkára, melynek „konfirmatioi emlék“ lesz a czíme. A munka martiusban jelenik meg. Ára 60 fillér, díszkötésben 1 kor. 20 fillér; az előfizetések Betegh Pál nyomdájához küldendők, Székely-Udvarhelyre.

„**Az Eszme**“ cz. folyóiratra hirdet előfizetést Bodnár Zsigmond egyetemi magántanár. A folyóirat a Bodnár bölcselmét ismerteti, mely szerint az emberiség hullámosan, körszerüleg halad a legszélsőbb idealismusból, vagyis az egységből a legnagyobb realismusba, azaz a legkülönállóbb individualismusba. A folyóirat kéthavonként jelenik meg. Ára 6 kor., előfizethetni 3 füzetre is 3 koronával. Az előfizetés Bodnár Zsigmond nevére Budapest, IX. ker. Erkel-u. 18. sz. küldendő.

KÜLÖNFÉLÉK.

Dr. Tiele, Németalföld egyik legnagyobb theologusa jan. 11-én, 71 éves korában bevégezte életét. 1830-ban született Leydenben. Eleinte lelkész volt, előbb Moordrechtben, azután Rotterdamban; 1873-ban a leydeni remonstrans seminarium tanárává választották és 1877-ben a leydeni egyetem egyik tanszékére nevezték ki. Vallástörténelmi, vallásbölcsészeti tanulmányai európahirű tudóssá tették. Müvei közül „A vallástörténelem alapvonalai" angol nyelven is megjelent. 1896. és 1898-ban őt hivták meg Angolországba a Gifford-féle alapitványból rendezni szokott vallástudományi felolvasásokra, melyeket „Bevezetés a vallástudományba" czímen két kötetben adott ki. Az egyptomi, babyloni és persa vallásokról irott munkáit csak részben forditották le franczia és angol nyelvre. De mindezek a müvek nagyon értékesek, mint eredeti **kutatásnak és tanulmánynak az eredményei. A remonstrans egyház iránti szeretetét mutatja különösen az, hogy egyetemi tanárkodása** alatt is fentartotta összeköttetését a remonstransok seminariumával; sőt a mikor az egyetemtől hetvenéves kora következtében visszavonult, a remonstransoknál akkor se mondott le állásáról. Mint remonstrans, mint szabadelvü theologus az angol unitáriusokkal barátságos viszonyban volt és azoknak évi gyülésein, dr. Kuenen tanártársával többször megjelent. 1875-ben egy ily alkalommal, mikor szerencsés volt e sorok irója ahhoz, hogy vele személyesen találkozzék, a keresetlen magatartású nemes férfiut megismerje, meleg érdeklődést tanusitott a magyar unitáriusok iránt is, kik a XVII. százévben a németalföldi remonstransokkal szoros összeköttetésben állottak. Tiele nevét a hol ismerték, mindenütt részvéttel fogadták halála hirét. Angolországban a „Times" politikai nagy lap is rokonszenves sorokat szentelt a jeles tudósnak. Kegyelettel emlékezünk meg mi is ő róla.

Darányi Ignácz minister, a dunamelléki ref egyházkerület most választott főgondnoka a lelkésznevelésről a következőleg nyilatkozott: „Meg vagyok győződve arról, hogy egyházunknak mindnyájunk által hőn óhajtott felvirágzása első sorban attól függ: tudnak-e theo-

logiai akadémiáink kellő számú, magas miveltségű és apostoli buzgóságú lelkészeket kibocsátani és a gyülekezetek vezetésére sorompóba állítani? Én teljes erővel rajta leszek, hogy egyházkerületünkben a papnevelés minden tekintetben minél magasabb színvonalra emeltessék".

A templomépitészetről. Közelebbről két figyelmet érdemlő munka jelent meg Németországban. Az egyik a Cornelius Gurlitt „*Kunstgeschichte*"-je Stuttgartban, a másik Muthesius „*Die neuere kirchliche Baukunst in England*" czímü munkája Berlinben. Dr. Gurlitt drezdai épitész előzőleg megirta „Geschichte des Barockstils" és „Die Kunst des 19. Jahrhunderts" czímü műveket és közreműködött Fritsch „Der Kirchenbau des Protestantismus" (Berlin, 1893) cz. munkájában. E munkák tárgya nemcsak történelem, hanem egyszersmind törekvés arra, hogy a protestans templomnak megfelelő épitészeti stylus állittassék meg. A templom ki kell hogy fejezze a vallási elvet. A protestans gyülekezet a szószék körül gyülekezik és az úrasztala körül. A protestans templomnak ez kell, hogy a központja legyen. A középkori gothikus stylusnak felújítása és módositása Muthesius szerint kevésbbé bizonyult szerencsésnek a protestans templom számára. Muthesius, kit a porosz közmunkaügyi minister küldött Angolországba a templomépités tanulmányozására, előszeretettel viseltetik a dissenterek templomépitése iránt. Részünkről kevésbbé szeretnők, hogy ha az angol dissenterek templomai mintául fogadtatnának el, mert azoknak egy része inkább a felolvasásra szánt terem benyomását teszi, semmint egy templomét. Spurgeon „Tabernacle"-je meg, mely néhány évvel ezelőtt a tüz martaléka lett, nem is felolvasásra való teremnek, hanem szinháznak látszott. Hogy ha a gothikus kevésbbé alkalmas, lehet találni más stylust, melylyel a protestans elvet inkább lehet kifejezésre juttatni. De a felolvasásra való terem templomépitési stylusnak nem fogadható el. De azok a régi templomok se, melyek minden stylust nélkülöznek. S éppen azért irjuk e sorokat, hogy felhivjuk a figyelmet arra, hogy gyülekezeteink, ha új templomot akarnak épiteni, ne épitsék a régi mintára, ne épitsék minden stylus nélkül; hanem forduljanak szakértő emberekhez, müépitészekhez, kik már a fentjelzett munkáknak, melyek rajzokkal és képekkel vannak ellátva, igen jó hasznát vehetik. Kisebb mértékben is lehet jó stylusban épiteni. S az igy alkotott müvek aligha többe kerülnek, mint a pótlásokra szorult házilag tervelt épitések.

„Szent István király intelmei" czímen forog 1738 óta közkézen egy obskurus középkori barátirat, melyhez Szent István királyunknak éppen annyi köze van, mint Szent Péternek vagy Szent Kleofás-

nak. Most „a magyar királyság és kereszténység kilenczszázados évfordulóján" a kath. tudósok közzéteszik e nevezetes intelmekre vonatkozó adatokat s beszámolnak a homályos és gyanus eredetre vonatkozó különféle vélekedéssel is. (Századok 1901. 922—990. l.) Olvasóink okulására közöljük a szentháromság tagadásáról szóló részletet, mely Engel történetirónk szerint sem vonatkozhatik a Szent István korára, mert ilyen szentháromságtagadók a nyugati egyházban csak a XI. sz. végén és a XII-dik százban léptek fel egyes skholastikusok megjelenésével.

„Hidd és minden kételkedés nélkül valld a mindenható *Atyaistent*, minden teremtménynek alkotóját; az ő egyszülött fiát, a mi Urunkat, *Jézust*, a ki az angyal üdvözlésére szűz Máriától született és az egész világ üdvösségeért a keresztfán szenvedett; a *szent Lelket*, a ki a próféták, apostolok és evangelisták nyelvén szólott, a *tökéletes, feloszthatatlan és szeplőtelen egy istenséget*".

Ime a Szent István király állitólagos hitvallása nem a katholikus dogmák szerint hangzik, hanem az unitárius szellemű első apostoli hitformával teljesen egy nyomon jár. Az obskurus középkori barát, ki ez intelmeket Szent István hitelére egybetákolta, következő megjegyzést fűz még az előadottakhoz:

„Ez a katholikus vallás, melyet — mint szent Athanáz mondja — ha valaki igazán és erősen nem hisz, nem üdvözülhet".

Majd kiesve a fölvett apostoli szerepből, intését ily inquisitori hangon folytatja:

„Ha alattvalóid közül valamikor akadnának olyanok, a kik a szent Háromságot fel akarnák osztani, vagy elvenni belőle, avagy hozzáadni valamit: tudd meg, hogy ezek az eretnekség fejének szolgái s nem az egyház fiai. Az ilyeneket ne tápláld és ne védelmezd, hogy magad is barátjuknak és támogatójuknak szinében ne tünjél föl; mert az ilyen emberek a szent vallás fiait is teljesen elrontják és a szentegyháznak ezen új nyáját tönkreteszik és szétszórják. Hogy ez meg ne történjék, kiváló gondod legyen rá".

Az itt felmutatott részt a XVIII. sz. folyamán Spangár András és jezsuita társai szives készséggel alkalmazták volna az unitáriusokra, de nyilvánvaló, hogy a Szent Istvánnak tulajdonított kifejezések nem vonatkozhatnak azokra, a kiknek sohasem volt törekvésök, hogy a szent Háromságot „felosszák" vagy „elvegyenek belőle" avagy „hozzáadjanak valamit". Az unitáriusok még csak szűz Mária tiszteletét sem toldják hozzá, mint katholikus feleink elég gyakran teszik; ők egy-

szerüen ignorálják a háromságot. S épen ezért nem is lehet őket igazság szerint szentháromság-tagadóknak nevezni, mert az unitáriusok tisztultabb vallási felfogása szerint soha sem létezett az a szentháromság; a sehol nem létezőt tagadni pedig merőben hiában valóság volna. Ezért vetették el őseink a nekik nem tetsző antitrinitarius elnevezést s alkották helyette az álláspontjukat hivebben kifejező unitárius nevet. Az unitáriusnak t. i. legkisebb gondja arra, hogy tagadja a háromságot, mi szerinte nem is létezik; ő annál sokkal határozottabban az Isten egységét vallja, a gyümölcstelen, puszta tagadás helyett.

K. F.

Felekezetnélküliek. Az egyik fővárosi politikai lap e czímen ezeket irja: 1896. október elsejétől kezdve a különböző vallásfelekezetek kötelékébe tartozó magyaroknak szabadságukban áll egyházuk kötelékéből kilépni s felekezeten kivülinek lenni. Mikor az erről szóló törvényt meghozták, minden egyházat félelem fogott el, mert mindegyik attól tartott, hogy hiveik száma megfogy. Úgy okoskodtak, hogy azok, a kik elégedetlenek, vagy a kik az egyházi adó fizetésétől szabadulni akarnak, hamarosan felekezetnélküliek lesznek s a vallástalanságot terjeszteni fogják. Azóta persze a félelem megszünt s az egyházak belátták, hogy a törvény a különböző vallásfelekezeteknek észrevehető kárt nem okoz, mert az egyházukat elhagyók száma nemcsak nem növekedik, de apad is. Ezt bizonyitja a statisztikai kimutatás, a melyet a fővárosi tanács jogügyi osztálya készitett s a mely arról számol be, hogy Budapest területén 1896. óta hány ember lépett a felekezeten kivül élők közé. E kimutatás szerint 1896-ban 58, 1897-ben 17, 1898-ban 67, 1899-ben 46, 1900-ban 42, 1901-ben pedig 36 budapesti lakos hagyta el egyházát. Ha most már tekintetbe veszszük, hogy az emberek a fővárosban kevésbbé vallásosak, s hogy itt ragaszkodnak legkevésbbé az egyházakhoz: nyomban tisztában vagyunk azzal, hogy a számok nem aggasztók. Különösen pedig nem akkor, ha azt is figyelembe veszszük, hogy 1898. óta a felekezetnélküliek száma következetesen apad. Nem lesz érdektelen arról is szólni, hogy a mult esztendő folyama alatt felekezetnélkülivé lett 36 budapesti magyar milyen egyházat hagyott cserben. Első sorban is azt konstatáljuk, hogy a görög katholikusok, görög keletiek és unitáriusok között egy sem akadt olyan, a ki vallásfelekezetéből kilépett volna. Felekezetnélküli lett 22 római katholikus, 6 lutheránus, 2 református és 6 zsidó. A felekezethez nem tartozók között tehát legtöbb a római katholikus, még pedig úgy a férfiak, mint a nők tekintetében is.

Francziaországban a megindult protestans mozgalom folyton terjed. A protestantismus Dél-Francziaországot, mely a nantès-i rendelet visszavonása előtt túlnyomólag protestans volt, úgy látszik, vissza fogja hóditani. Közelebbről Gers megyében százan felül tértek át a protestans hitre, követve Bonnet papot, ki Mindszentek napján a szószékről jelentette ki elhatározását. Bonnet más két lelkészszel, kik csakugyan a róm. kath. egyházból tértek ki, egy hónap alatt több helyt prédikált és szaporitotta a protestansok számát.

Oroszországban a vallási türelem kiterjesztését egyesek és testületek már többször megkisérlették. De az ily kisérletek még mindig erős ellenőrzésre találnak. Most egy gyülésen szóba jött, hogy a kormányhoz intézzenek kérést az iránt, hogy a vallásügyi törvényeket szeliditse és ne büntesse vallásukért azokat, kik nem tartoznak a hivatalos egyházhoz. Már ez elég volt arra, hogy az orosz sajtóban a legélesebb vitát idézze fel. Hogy mennyire szigoruak az Orosz birodalomban a vallási törvények, mutatja a St.-Pétersburgban megjelenő „Novosti“ cz. lap közlése: 1. A birodalomban lakó polgárok és idegenek, kik születés vagy önkéntes csatlakozás következtében az uralkodó egyházhoz tartoznak, szabadon vallhatják hitüket és annak szertartásait saját nyelvüken szabadon gyakorolhatják. A vallásgyakorlat szabadsága nem csak az orthodox keresztényekre terjed ki, hanem a római katholikusokra, protestansokra, zsidókra és mohamedánokra, sőt még a pogányokra is. 2. De mindenkinek atyái hitével és törvényével egyezőleg kell Istent imádni. A hitet megcserélni, egyik egyházból a másikba áttérni szigoru büntetés terhe alatt tilos. Valakit abból az egyházból, a melyben született, egy másikba áttériteni hasonlóan tilos és azt büntetik, kivéve, ha a belügyminister, a kinek arra joga van, az áttérésre az engedélyt megadta. De a hivatalos egyház mindezektől a megszoritásoktól ment. A hivatalos egyház bármely hitből térithet és vehet fel kebelébe tagokat a nélkül, hogy büntetésnek lenne alávetve. 3. Felekezetnélküliséget vallani és terjeszteni tilos. — Az oroszok egy része úgy látszik, attól tart, hogy e törvények szeliditésével vagy eltörlésével az orosz nemzet egyesitő erejét semmisitenék meg. Mindazonáltal politikai körökben is már kezd az a nézet tért nyerni, hogy vallási dolgokban a lelkiismereti szabadság a czél, a melyre törekedni kell. De a legnagyobb óvatossággal. Az idézett törvénynek főleg a második pontja az, a melynek némi változtatására gondolnak.

Az afrikai csatatéren január hóban elesettek és elpusztultak között ott van a manchesteri theol. intézet tudós igazgatójának, Gordon Sándornak is a fia. A Gordon nevet viselő családok sok jeles munkást és bátor katonát adtak hazájuknak. Gordon Sándor barátunk fiai közül az egyik, *Gordon Ritchie* a harcztérre vágyott és sajnos, ott is pusztult el január 10-én, Mafekingben betegség következtében, 26 éves korában.

A magyar tanitóság egy kiváló tagját vesztette el *Benedek Samu* elhunytával. Pályáját 1857-ben Brassóban kezdette a ref. elemi iskolában; azután tanitóskodott Közép-Ajtán és Sepsi-Szt.-Györgyön 1872-ben nevezték ki a kolozsvári állami tanitóképző intézet gyakorló iskolájának tanitójává, később egyszersmind képezdei segédtanárrá, s mint ilyen működött élete végéig. Iskolamester volt a szó legjobb értelmében, kit példányúl vehettek a tanitóságra készülő ifjak. Tanitóink közűl sokan bizonyára kegyelettel emlékeznek róla, és azok is, a kik őt, mint embert ismerték és becsülték.

Gyászhirek: *Ó-tordai Weress Károly* nyug. kir. törv.-széki biró, 1848/49. honvédőrmester, egyh. tanácsos febr. 3-án Tordán, életének 74-ik, özvegységének 6-ik évében megszünt élni. Vaska Ilona, Kis Tamásné, Vaska Béla és családja, mint rokonok és sok jóbarát fájlalja elvesztését.

Nagy Lajos árkosi unitárius lelkész jan. 18-án, életének 30-ik, boldog házasságának 1-ső évében elhalálozott. Nagy Mózes nagysolymosi lelkész édes fiát, Nagy Béla bethlenszentmiklósi lelkész kedves testvérét, s az egyházközség buzgó lelkipásztorát gyászolja az elhunytban. — Fekete József iszlói unitárius lelkészt érzékeny veszteség érte 1 éves leánya, *Juliska* halálában.

Várfalvi Nagy Elemér, néhai dr. Nagy János, történettudós fia, kir. törv.-széki joggyakornok, szépreményü ifjú ember febr. 3-án, életének 23-ik évében, sokunknak fájdalmára rövid betegség után meghalt.

ARANYKÖNYV.

Az „Ezredéves Emlékalapra"-ra tett kegyes adományok.

(25-dik közlemény.)

275. Sebes Pál, nyug. min. tanácsos Budapest..	100 kor.	—	fill.
276. „Ker. Hittudomány" czímű mű jövedelméből	10 „	46	„
277. Báró P. Horváth Kálmán főgondnok Kolozsvár (6 szor)...........................	100 „	—	„
278. Jóvá irt kamatok 1/2 évre.................	168 „	16	„
279. Demeter Dénes lelk. és neje Barabás Emma H.-Karácsonfalva........................	8 „	—	„
280. Sárosi József lelkész Csókfalva (2-szor).....	5 „	—	„
281. Végh Mihály „ Rava (2-szor).........	5 „	—	„
282. Dombi János „ H-Szt.-Márton........	3 „	—	„
283. Györfi István H.-Szt.-Márton..............	1 „	—	„
284. Göncz Károly lelkész Szt.-Miklós..........	5 „	—	„
Összesen........	405 kor.	62	fill.
Az előbbi 24 közl. összege....	6675 „	07	„
Együtt....	7080 kor.	69	fill.

Midőn ez adományokat köszönetem mellett nyilvánosan nyugtázom, nem tehetem, hogy ne közöljek egy pár sort azon levélből, a mely mellett Demeter Dénes lelkész afia adományát hozzám beküldötte: „Sokat vettem egyházamtól" — írja nevezett l. — „mely úgy szólva, keblén nevelt, és dajkált, gondolom, hogy kötelesség ebből valamit így is visszafizetni, kicsiny, csekély az összeg, tegye azonban becsesebbé, értékesebbé az akarat és készség, mely parancsolja adni". Én ennél többet mondani buzditásúl ez alapítvány érdekében a további adakozásra, nem tudok.

Kolozsvárt, 1902. február hó 10.

Ferencz József,
unitár. püspök.

Adakozások a Sepsi-Szent-Györgyön építendő unitárius templom-alapra.

(Tizenhetedik közlemény.)

A lelkész kezéhez: Mélt. Báró P. Horváth Kálmán főgondnok ur Mélt. és Főt. Ferencz József püspök ur utján 50 kor.

Barabás Elek hitrokon gyűjtőkönyvén.

Alsó-Rákos: Begyült gabona ára 3 kor., Bibó László, Láncz János, Gáspár András, Unitár.-egyház, Pneámánn 1—1 kor., Benkő Ferencz ref. pap 80 fill., Huszár András 50 fill., Magoló Mihály, Antal József, Antal Zsigmond, Antal Mihály, Bedő József, Gábor Lajos, Gállei Gizella, Sütő Ferencz, Szőcs Mihály alsó, Nemes Mihály 40—40 fill., Antal István, Nemes Mihály, Antal János, Antal Zsigmond, Szakács Zsigmond, Hirschfeld József, Zsigmond Mihály, Gáspár István, Gáspár Mihály, Szabó Zsigmond, Rákosi István, Rákosi Mihály id., Dániel István 20—20 fill., Nemes János, Antal András, Gáspár Mózes 30—30 fill., összesen : 16 kor. 80 fill.

Datk: Begyült gabona ára 4 kor., Szabó Mózes 1 kor., Kalos István, Jankó Mihály, Hirschfon Lipót, Kalos Tamás, Marczi István 40—40 fill, Kalos István, Karácson Mózes, Boga Mihály, Tóth János, Szentdávid József, Both Jánosné, Kalos József, Kalos Mihály 20—20 fill., összesen: 8 kor. 60 fill.

Héviz; Begyült gabona ára 5 kor. 20 fill., Osváth Gábor esperes, Walenta Gusztáv 2—2 kor., Incze Zsigmond 1 kor., Zoltán Miklós 50 fill., Ugrai József, Bartha István, Mózes Ferencz, Mester József, Biró György 40—40 fill., Steiner Lázár, Ugrai Márton, Kató Sámuel, Lukács József, Kádár Mihály, olvashatatlan, Szász Mihály, Szakács Márton, Máté Máté, Mózes Róza, Imreh János 20—20 fill, összesen : 14 kor. 90 fill.

Homoród: Koronki János 2 kor., Ullrich Lajos, Gerlei Zsigmond, Imreh Sándor 1—1 kor., összesen : 5 kor.

Segesvár: Olvashatatlan, I. B., N. N. 2—2 kor., Görög Károly, Reznek Károly, Filep Ilonka, Kovács Sándor, Tegze, Hennes István, Eisenlohr Ulrik, Tana Gyula, Márkos András, György Arpád, Kénosy István, I. H. Weber 1—1 kor., Petrovits, M. G. S, Aichelburg, I. G., N. N. 60—60 fill., Fink Ernő, V. V. H. 50—50 fill., Bedő Sándor 2 kor., Rehner Frigyes, Fejér Imre, Csulak Lajos, Lingner, V. R., Jakabfi József, Barabás Anna, F. Sch. 40—40 fill, olvashatatlan 20 fill., összesen : 25 kor. 80 fill.

Medgyes: Árkosi Mihály Károly 4 kor., Dr. Novák Rezső, Jakab Imre, Szalkay Vilmos, Demeter Károly 2—2 kor., Ritter Sámuel, Szontos Domokos, Ambrózi Mihály, Kaczky Ágoston, Edényi Károly, Israel, Bartha Ferencz 1—1 kor., Vitályos Lajosné 80 fill., Szabó L. 60 fill., R. 40 fill., Grünfeld, Olvashatatlan, N. N., N. N., N. N, 20—20 fill., összesen : 21 kor. 80 fill.

E közlemény összege	. . . .	142 kor. 90 fillér.
Az 1—16 „ „	. . . .	2031 kor. 32 fillér.
Együtt	. . . .	2174 kor. 22 fillér.

Sepsi-Szent-György, 1902. január hó.

Páll Sándor, s. k.
egyh. gondnok.

József Lajos, s. k.
lelkész.